

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: Η Κεφάλα Σκιάθου ανάμεσα στην Εύβοια, τη Θεσσαλία και το Βόρειο Αιγαίο κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους

Φοιτήτρια: Γκουντρουμπή Βασιλική

Επόπτες Καθηγητές:

Μαζαράκης Αιμιάν Αλέξανδρος, Α' Επόπτης

Λώλος Γιάννης, Β' Επόπτης

Βόλος 2017

©Γκουντρομπή Βασιλική

Η έγκριση της πτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του
συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος (Ν.5343/32 αρ.202 παρ.2)

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	5
Βραχυγραφίες – Συντομογραφίες	7
Οι Πρώιμοι Ιστορικοί χρόνοι στον ελλαδικό χώρο	11
Κεφάλαιο I. Αρχαιολογικές θέσεις υπό εξέταση	14
1. Κεφάλαια της Σκιάθου (Σύντομη Επισκόπηση των Αρχαιολογικών Δεδομένων)	14
2. Εύβοια	17
Α. Γενικά Στοιχεία	17
2.1 Κύμη (Βιγλατούρι Οξυλίθου)	18
2.2 Ερέτρια	18
2.3 Ξερόπολη–Λευκαντί	20
2.4 Χαλκίδα	21
2.5 Κύνος	21
2.6 Μήτρου	22
3. Θεσσαλία	25
Α. Γενικά Στοιχεία	25
3.1 Θεοτόκου	25
3.2 Άλος	26
3.3 Ιωλκός	27
4. Βόρειο Αιγαίο	28
Α. Γενικά	28
4.1 Ηράκλειον (θέση Κρασιά)	28
4.2 Μεθώνη	29
4.3 Καραμπουρνάκι	30
4.4 «Διπλή Τράπεζα» Αγγιάλου (Σίνδος)	30
4.5 Μένδη	31
4.6 Τορώνη	31
Κεφάλαιο II: Συγκριτική Μελέτη της Κεφαλής της Σκιάθου με τις Επιλεγμένες Θέσεις	33
1. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία	33
1.1 Γενικά Στοιχεία για την αρχιτεκτονική των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων	33
1.2 Συγκριτική Μελέτη των Περιπτώσεων	35
2. Κεραμική	41

2.1 Γενικά στοιχεία για τη κεραμική της περιόδου	41
2.2 Συγκριτική μελέτη των ευρημάτων της θέσης με τις υπό εξέταση περιπτώσεις.....	42
2.2.1 Ανοιχτά Αγγεία	42
2.2.2 Κλειστά αγγεία.....	48
2.2.3 Εμπορικοί Αμφορείς.....	48
3. Κοινωνία και Οικονομία: η αλληλεπίδραση της Κεφάλας με τις περιοχές της Θεσσαλίας, της Εύβοιας και του Βορείου Αιγαίου	53
Επίλογος – Συμπεράσματα	57
Βιβλιογραφία.....	59
Κατάλογος Εικόνων	69
Εικόνες.....	71

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία δεν θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί χωρίς την βοήθεια ανθρώπων, που σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της συνέβαλαν ο καθένας με το δικό του τρόπο.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα, κύριο επόπτη της εργασίας μου, ο οποίος μου εμπιστεύθηκε το θέμα της παρούσης, αλλά και για τη βοήθειά που μου προσέφερε μέσω των παρατηρήσεών του για τη συγγραφή της εργασίας. Ακόμη ευχαριστώ τον Γιάννη Λώλο, δεύτερο επιβλέποντα, που δέχθηκε να αναλάβει την εποπτεία της εργασίας, καθώς και για τις καίριες παρατηρήσεις του. Ευχαριστίες οφείλω και στην Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, που χωρίς τη συμβολή της η εκπόνηση της εργασίας θα ήταν αδύνατη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Ελένη, που σε όλο το διάστημα της εκπόνησης της εργασίας συνέβαλε και εκείνη εμπράκτως με την υποστήριξη που απλόχερα μου προσέφερε και για την υπομονή που επέδειξε κατά τη διάρκεια μακρών συζητήσεων σχετικών με το θέμα. Ευχαριστίες οφείλω και στη Γεωργία και στην Ιωάννα, που επισκέφθηκαν ουκ ολίγες φορές τη βιβλιοθήκη για να μου στείλουν υλικό στο οποίο δεν είχα πρόσβαση, όπως και σε όλους όσους σε αυτό το χρονικό διάστημα έδειχναν ενδιαφέρον για τη πορεία της εργασίας, αλλά και για τις συζητήσεις που έγιναν.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου, που μου στάθηκε σε ολόκληρη τη διάρκεια των σπουδών μου και χωρίς εκείνη δεν θα ήταν δυνατή η περάτωσή τους.

Στην αδελφή ψυχή μου

Βραχυγραφίες – Συντομογραφίες

Βραχυγραφίες Περιόδων

ΠρΓ	Πρωτογεωμετρική Περίοδος
ΥπΠρΓ	Υποπρωτογεωμετρική Περίοδος
ΠΓ	Πρωτογεωμετρική Περίοδος
ΜΓ	Μέση Γεωμετρική Περίοδος
ΥΓ	Ύστερη Γεωμετρική Περίοδος

Συντομογραφίες Περιοδικών

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΑΧ	Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΘΣΕ	Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AJA	American Journal of Archaeology
AntK	Antike Kunst
ASAtene	<i>Annuario della scuolaarcheologica di Atene</i>
BSA	The Annual of the British School at Athens
Έργον	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Εισαγωγή

Στη παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί η συγκριτική μελέτη της θέσης της Κεφάλας Σκιάθου (**εικ. 1**) των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων, με περιπτώσεις θέσεων από την Εύβοια, τη Θεσσαλία και το Βόρειο Αιγαίο. Η περίπτωση της Κεφάλας είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα, καθώς φαίνεται να αποτελεί, με τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα, έναν σημαντικό οικισμό κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η μελέτη της Κεφάλας αποτέλεσε εφαλτήριο για τη μελέτη και άλλων περιπτώσεων – θέσεων σε σύγκριση πάντοτε με αυτή.

Επιχειρήθηκε η μελέτη της Κεφάλας μέσω της κεραμικής και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που εντοπίστηκαν στον οικισμό. Λόγω της συνοπτικότητας της παρούσας εργασίας ήτο αδύνατη η μελέτη του συνόλου του αρχαιολογικού υλικού, που προέκυψε από τις ανασκαφικές έρευνες, είτε επρόκειτο για κινητά ευρήματα (κοσμήματα, αγνύθεςκλπ) είτε επρόκειτο για ακίνητα (ταφές). Έτσι, θεωρήθηκε σκόπιμο να περιοριστεί το εύρος της μελέτης του αρχαιολογικού υλικού στη κεραμική, η οποία βρίσκεται σε μεγάλες συγκεντρώσεις και της αρχιτεκτονικής.

Η επιλογή των θέσεων – περιπτώσεων (**εικ. 2**) για τη συγκριτική μελέτη της Κεφάλας έγινε βάσει της γεωγραφικής θέσης κάθε περίπτωσης, αλλά και του ρόλου που διαδραμάτισαν κατά τη περίοδο των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων. Λόγω της συνοπτικότητας της παρούσας εργασίας η επιλογή των θέσεων έγινε ανάμεσα στην Εύβοια, σημαντικό εμπορικό κέντρο της εποχής, όπου συμπεριλήφθησαν και περιπτώσεις θέσεων από την ανατολική Λοκρίδα με άμεση εξάρτηση από τις εξεταζόμενες θέσεις της Εύβοιας, τη Θεσσαλία, στην οποία ανήκει γεωγραφικά η Κεφαλα και το Βόρειο Αιγαίο, όπου φαίνεται να είναι σημαντική η ευβοϊκή παρουσία. Ωστόσο, παρά την επιλογή των γεωγραφικών περιφερειών ήταν

αναπόφευκτος ο περιορισμός των θέσεων. Η επιλογή των θέσεων έγινε με γνώμονα τη γεωγραφική θέση των περιπτώσεων, η οποία θα πρέπει να είναι παραθαλάσσια, καθώς σκοπός της παρούσας εργασίας είναι ο εντοπισμός της διασύνδεσης της υπό μελέτη θέσης σε συνάρτηση με άλλες επίσης παραθαλάσσιες περιοχές.

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνει δύο κεφάλαια και μία εισαγωγική ενότητα. Η τελευταία αφορά το γενικό πλαίσιο της εποχής των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων. Ο σκοπός της συγκεκριμένης ενότητας είναι αφενός η χρονική οριοθέτηση της περιόδου των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων και αφετέρου η αναφορά των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών ενότητων βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται συνοπτική θεώρηση των θέσεων που επιλέγησαν για τη μελέτη. Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι η συνοπτική μεν, αλλά περιεκτική δε παρουσίαση όλων των υπό μελέτη θέσεων. Η παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων της θέσης της Κεφάλας τοποθετείται πριν τη παρουσίαση των υπολοίπων περιπτώσεων και είναι εκτενής, καθώς αποτελεί το κύριο αντικείμενο αυτής της πραγματείας. Για καθεμιά από τις γεωγραφικές ενότητες παρουσιάζονται γενικά στοιχεία, που αφορούν τη γεωγραφική τους θέση και όπου αυτό ήταν δυνατό, για τα φύλα που κατοίκησαν σε αυτές βάσει των αρχαίων πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων. Έπειτα για κάθε γεωγραφική ενότητα γίνεται παρουσίαση των περιπτώσεων, όπου γίνεται αναφορά στην ακριβή γεωγραφική τους θέση, στις πηγές που μαρτυρούν και επιβεβαιώνουν την ύπαρξή τους, καθώς και στα κατάλοιπα (αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, νεκροπόλεις, ταφές και λάκκοι απόθεσης κλπ.), που αφορούν την περίοδο της μελέτης.

Το δεύτερο κεφάλαιο υποδιαιρείται σε τέσσερα υποκεφάλαια και για καθένα από αυτά υπάρχει μία εισαγωγική ενότητα, η οποία έχει ως στόχο να θέσει το γενικό πλαίσιο, που αφορά τη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Το πρώτο υποκεφάλαιο **«Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία»** περιλαμβάνει τη μελέτη των ελάχιστων αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κεφάλας σε σχέση με αντίστοιχα παραδείγματα από τις επιλεγμένες προς σύγκριση θέσεις. Μελετάται ο αρχιτεκτονικός τύπος των κτιρίων, τα υλικά δομής και όπου αυτό κατέστη δυνατό το πολεοδομικό σχέδιο του οικισμού σε συνάρτηση με τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά των θέσεων.

Το δεύτερο κεφάλαιο, **«Κεραμική»**, πραγματεύεται χαρακτηριστικά παραδείγματα κεραμικής από τη Κεφαλα σε σχέση με τις υπόλοιπες θέσεις. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο υποδιαιρείται, επίσης, σε τρία επιμέρους κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, **«Ανοιχτά Αγγεία»**, μελετώνται όλα εκείνα τα όστρακα, που ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία. Η συντριπτική πλειονότητα των παραδειγμάτων προέρχονται από σκύφους. Το επόμενο υποκεφάλαιο, **«Κλειστά Αγγεία»**, περιλαμβάνει τη μελέτη των δημοσιευθέντων οστράκων προερχόμενα από κλειστά αγγεία, σε συνάρτηση με αντίστοιχα που έχουν εντοπιστεί στις επιμέρους υπό μελέτη θέσεις. Τέλος, το τρίτο υποκεφάλαιο, **«Εμπορικοί Αμφορείς»**, αφορά τη συγκριτική μελέτη των οστράκων εμπορικών αμφορέων, που εντοπίστηκαν στη Κεφαλα. Το υποκεφάλαιο **«Κοινωνία και Οικονομία: η αλληλεπίδραση της Κεφάλας με τις περιοχές της Θεσσαλίας, της Εύβοιας και του Βορείου Αιγαίου»** γίνεται μία προσπάθεια ανασύνθεσης της κοινωνίας, αλλά και των εμπορικών σχέσεων, που ανέπτυξε η Κεφαλα με τις υπόλοιπες περιπτώσεις σε επίπεδο εμπορικό και δευτερευόντως σε πολιτιστικό – πολιτισμικό. Η τελευταία υποενότητα **«Συμπεράσματα – Επίλογος»** αφορούν τη συνοπτική πραγματεία των απόψεων που παρουσιάζονται στη παρούσα μελέτη επί του θέματός της, καθώς και τα συμπεράσματα που απορρέουν από τη αυτή.

Οι Πρώιμοι Ιστορικοί χρόνοι στον ελλαδικό χώρο

Η περίοδος μεταξύ του 1100 π.Χ και 900 π.Χ έως σήμερα έχει χαρακτηριστεί με διαφορετικούς όρους από τους μελετητές. Το περιεχόμενο των επών του Ομήρου αποτέλεσε αφορμή, για να χαρακτηριστεί η περίοδος ως «Ηρωική Εποχή», ονομασία η οποία αντικαταστάθηκε εν ευθέτω χρόνω από τον όρο «Πρωτο – Γεωμετρική περίοδος», που προέρχεται από την τέχνη της εποχής. Ακόμη, ορισμένοι μελετητές, έχοντας ελάχιστα στοιχεία από τις αρχαίες πηγές, αλλά και ελάχιστα αρχαιολογικά δεδομένα, χαρακτήρισαν την περίοδο ως περίοδο των «Σκοτεινών Χρόνων»¹.

Η περίοδος των λεγόμενων «Σκοτεινών Χρόνων» οριοθετείται από την κατάρρευση του πολιτισμού των μυκηναϊκών ανακτόρων. Σημειώνεται ότι αυτό το διάστημα αποτελεί περίοδο «φτώχειας» και «αναλφαβητισμού» για την Ελλάδα και μεσολαβεί μεταξύ της υπομηκηναϊκής και της αρχαϊκής περιόδου, όπου η τέχνη και τα γράμματα γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση. Πρόοδος σημειώνεται από τον 8^ο αι. π.Χ και έπειτα, όταν το εμπόριο και η επικοινωνία με περιοχές της Δύσης και της Εγγύς Ανατολής αποκαθίσταται².

Ωστόσο, νεότεροι μελετητές της περιόδου έχουν καταλήξει στο γεγονός ότι «Σκοτεινοί Χρόνοι» δεν υφίστανται στον ελλαδικό χώρο. Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός δύναται να υπαινιχθεί ρήξη και απομόνωση από την προηγούμενη,

¹Kotsonas, 2016, 240. Ο Αντώνης Κοτσώνας σε πρόσφατη μελέτη του με τίτλο «Politics of Periodization and the Archaeology of Early Greece» προσδιορίζει την περίοδο των λεγόμενων «Σκοτεινών Χρόνων» μεταξύ του 1200 και 700 π.Χ, εντάσσοντας στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο τη πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο. Περισσότερα για το ζήτημα με αναφορά στις σχετικές μελέτες βλ. Kotsonas 2016, 240, και σημ. 10.

²Coldstream, ²2003, 23. Kotsonas 2016, 241.

αλλά και την επόμενη περίοδο³, πράγμα το οποίο θα σήμαινε την απομόνωση του ελλαδικού χώρου από τον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο, χωρίς, όμως, κάτι τέτοιο να βρίσκει πραγματικό αντίκρισμα. Ο όρος που χρησιμοποιείται πλέον για αυτή τη περίοδο είναι η «Εποχή του Σιδήρου», στη διάρκεια της οποίας γίνονται ανακατατάξεις σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, μετά τη κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα σε συνάρτηση με τις ελάχιστες φιλολογικές μαρτυρίες⁴ αποδεικνύουν ότι η «Εποχή του Σιδήρου» ή οι «Πρώτοι Ιστορικοί Χρόνοι» σηματοδοτούν σημαντικές αλλαγές, που αντικατοπτρίζονται στις εμπορικές σχέσεις μεταξύ των διάφορων θέσεων, αλλά και στη κινητικότητα των πληθυσμών. Η Εύβοια και οι Κυκλάδες αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για το εμπόριο και τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων θέσεων αυτής της περιόδου. Η Εύβοια ανέπτυξε εμπορικές επαφές με τις ακτές του Βορείου Αιγαίου, της Θεσσαλίας, της Φθιώτιδας και της Ανατολικής Λοκρίδας, ενώ τα νησιά των Κυκλάδων ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις, κυρίως, με την Αττική. Οι Σποράδες και το νησί της Σκύρου παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με την Εύβοια, αλλά και με τα νησιά των Κυκλάδων⁵.

Τα περισσότερα στοιχεία, που αφορούν την κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως και τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ των θέσεων, προέρχονται στο σύνολό τους περισσότερο από τις ταφές της περιόδου, παρά από τους οικισμούς. Οι ταφές⁶, καθώς και η ύπαρξη

³Kotsonas ό.π. 241 – 261.

⁴«Έργα και Ήμέραι» του Ησιόδου, όπου περιγράφεται η ζωή ενός αγρότη που έζησε στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. στη Βοιωτία. Ο Ηρόδοτος, επίσης, αναφέρεται σε συμμαχίες και εχθρότητες. βλ. περισσότερα για το ζήτημα στο Coldstream, ό.π. 24

⁵Mazarakis, Leventi 2013, 235.

⁶Για το ζήτημα των ταφών βλ. ενδεικτικά: Alexandridou 2016, 333 – 360. Mazarakis 2006, 365 – 39. Lemos 2006, 88 – 89. Boardman 1994. Morris 1987.

ή μη κτερισμάτων σε αυτές είναι δυνατόν να αποτελέσουν σημαντικούς αρωγούς για την κατανόηση της κοινωνίας των «Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων».

Η τέχνη της περιόδου, κεραμική, μεταλλοτεχνία ή και κοσμηματοτεχνία, μαρτυρά τις διασυνδέσεις, που αναπτύχθηκαν μεταξύ της Ελλάδος και της Ανατολής. Η τεχνογνωσία για την επεξεργασία του μετάλλου φαίνεται να προέρχεται από την Κύπρο και την Ανατολή, ενώ σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η Εύβοια, όπως και οι Κυκλάδες, επωφελούμενες από τη πλούσια σε μεταλλεύματα γη, ανέπτυξαν το εμπόριο με την Ανατολή και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο⁷.

⁷Mazarakis, Leventi ό.π. 236 – 237.

Κεφάλαιο I. Αρχαιολογικές θέσεις υπό εξέταση

1. Κεφάλαια της Σκιάθου (Σύντομη Επισκόπηση των Αρχαιολογικών Δεδομένων)

Η οχυρωμένη θέση της Κεφάλας Σκιάθου (εικ. 3) αποτελεί τη μοναδική θέση των Πρώιμων Ιστορικών χρόνων, που έχει εντοπιστεί στις Βόρειες Σποράδες⁸. Βρίσκεται στη βορειοανατολική ακτή της νήσου και πρόκειται για μία στενή χερσόνησο μήκους 140 μ. από Βορρά προς Νότο και πλάτους από 37 μ. στα Βόρεια έως 50 μ. στα Νότια. Η Κεφάλαια έχει ταυτιστεί με τη παλαιότερη εκ των δύο πόλεων της νήσου, την «Παλαισκιάθο»⁹. Σύμφωνα με τα ευρήματα των ερευνών, που πραγματοποιούνται στη θέση, η κατοίκηση ξεκίνησε από τις αρχές του 10^{ου} αι. π.Χ, ενώ εγκαταλείφθηκε σταδιακά κατά τους κλασικούς χρόνους, όπου και ιδρύθηκε η κλασική πόλη της νήσου, η οποία βρίσκεται στη θέση της σύγχρονης πόλης. Ωστόσο, δε λείπουν ευρήματα από την κορυφή του πλατώματος, χρονολογούμενα στην ελληνιστική περίοδο¹⁰.

Ο οχυρωματικός περίβολος, ο οποίος σώζεται αποσπασματικά στις νότιες και νοτιοανατολικές πλευρές του οικισμού, χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Το σωζόμενο ύψος του περιβόλου σε ορισμένα σημεία ξεπερνά τα 3 μ., ενώ

⁸Η Κεφάλαια ερευνάται συστηματικά από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας από το 2009, κατά τη διάρκεια των ετών 2009 έως 2011 πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα, ενώ τα έτη 2012 έως και 2016 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες συνεχίζονται.

⁹Σύμφωνα με το γεωγράφο Σκύλακα τον Καρυανδέα ή Ψευδο – Σκύλακα, η νήσος είχε δύο πόλεις και ένα λιμάνι, πιο συγκεκριμένα στο έργο του «Περίπλους» γράφει: «Σκιάθος, ἀθηδίπολις και λιμὴν...», επιγραφικές μαρτυρίες υποδεικνύουν την ύπαρξη των δύο πόλεων, αλλά και το όνομα αυτών για παράδειγμα επιγραφή που βρέθηκε στην Αθήνα και περιέχει ψήφισμα των Αθηναίων προς τιμήν του Οινιάδη Παλαισκιάθιου επιβεβαιώνει μέσω του εθνικού «Παλαισκιάθιος» την ύπαρξη δύο πόλεων. βλ. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου 2001, 110 – 113.

¹⁰Μαζαράκης Αινιάν, Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012 (2015), 354. Μαζαράκης – Αινιάν 2010.

η τοιχοποιία αποτελείται από λίθους μικρού έως μεσαίου μεγέθους, αδρά κατεργασμένων και από «βύσματα»¹¹(**εικ. 4**).

Στο πλάτωμα βρέθηκαν δύο κτίρια. Το πρώτο κτίριο Α/Γ(**εικ. 5**) είναι ελλειψοειδές με πλίνθινη ανωδομή και προσανατολισμό Β – Ν, χρονολογείται στο μεταίχμιο μεταξύ του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ.. Ο χώρος Γ φαίνεται να είναι ημιυπαίθριος και να σχετίζεται με το κτήριο Α, ενώ θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο. Το κτίριο Β είναι ορθογώνιο, ημιυπόγειο και κατέστρεψε τμήμα του κτηρίου Α, εφόσον είναι μεταγενέστερο και χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους¹².

Ακόμη βόρειο – βορειοδυτικά του οικισμού, στη πλαγιά εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, χρονολογούμενα, πιθανώς, στην αρχαϊκή περίοδο (**εικ. 6**). Αναλυτικότερα εντοπίστηκε κατασκευή (Δ1) ημικυκλικής κατόψεως, η οποία αποτελείται από ακατέργαστους λίθους, ενώ η ανωδομή της από ωμόπλινθους. Σε επαφή με την κατασκευή εντοπίστηκε αναλημματικός τοίχος κατασκευασμένος από μεγάλους κατεργασμένους λίθους και με μικρότερους λίθους ανάμεσα στους μεγάλους¹³.

Τέλος, ο οικισμός φέρεται να έχει δύο νεκροπόλεις. Η πρώτη και κύρια νεκρόπολη βρισκόταν ΝΔ του οικισμού, στην παραλία του όρμου «Ξάνεμος», όπου ανασκάφηκαν δύο παιδικοί εγχυτρισμοί των αρχαϊκών χρόνων και δύο ή τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι χρονολογούμενοι, στον 10^ο αι. π.Χ.¹⁴. Η δεύτερη νεκρόπολη

¹¹Μαζαράκης – Αινιάν, Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου 2012, 352 – 353. Μαζαράκης Αινιάν 2011 και 2012 όπου αναφέρονται, επίσης, στοιχεία για την ύπαρξη σειράς ορθογώνιων εσωτερικών δωματίων στην εσωτερική όψη του περιβόλου.

¹²Μαζαράκης – Αινιάν 2013, 2014, 2015.

¹³Μαζαράκης – Αινιάν 2016.

¹⁴Μαζαράκης – Αινιάν 2013, 2015, 2016, όπου παρατίθενται περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις ταφές, καθώς και των ευρημάτων που βρέθηκαν σε αυτές.

φαίνεται ότι βρισκόταν νοτιοανατολικά του αρχαίου οικισμού, όπου ανασκάφηκε ένας λακκοειδής λαξευμένος στο βράχο τάφος των κλασικών χρόνων¹⁵.

¹⁵Χρυσοπούλου 2012, 375 – 381. Μαζαράκης Αινιάν 2011.

2. Εύβοια

A. Γενικά Στοιχεία

Η Εύβοια αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο μετά την Κρήτη νησί της Ελλάδος. Είναι γεγονός ότι η εγγύτητα της νήσου με την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες, καθώς και η γεωμορφολογία της αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες για την εξέλιξή της¹⁶. Λόγω της εγγυτήτάς της αυτής με αυτές τις περιοχές, κατά την μετακίνηση των Δωριέων στον υπόλοιπο εκτός της Ευβοίας ελλαδικό χώρο, Άβαντες μετανάστευσαν στην νήσο πράγμα, το οποίο επιβεβαιώνεται από μία σειρά γραπτών πηγών¹⁷, όπου αναφέρεται ότι η νήσος κατοικήθηκε από το φύλο των Αβάντων, το οποίο προέρχεται από την Θεσσαλία¹⁸, την Φωκίδα και την Εύβοια. Ακόμη και ο Ευριπίδης στο έργο του «Ηρακλής Μαινόμενος» (στ. 185) αποκαλεί ολόκληρο το νησί «Αβαντίδα», χώρα δηλαδή των Αβάντων.

Ωστόσο, εκτός των Αβάντων, στο νησί εγκαθίστανται και Αιολείς, προερχόμενοι από τη Βοιωτία ή τη Θεσσαλία σύμφωνα με τον Στράβωνα (X, 1, 8) και τον Πλούταρχο (Ηθικά, 296 d-e). Τέλος, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές εγκαθίστανται και άλλες φυλετικές ομάδες, όπως οι Περραιβοί προερχόμενοι είτε από τα σύνορα της Δωδώνης¹⁹, είτε από τα σύνορα μεταξύ Θεσσαλίας και Μακεδονίας και οι Δρύοπες από το όρος Οίτη²⁰.

¹⁶Σαπουνά – Σακελλαράκη 2008, 44.

¹⁷Ιλιάδα, Β', στ. 536 – 539. Ηρόδοτος I, 146. Στράβωνας X, 1, 3. Παισάνιας V, 22, 4.

¹⁸Arzona – Perez, 2007, 22, σημ. 17.

¹⁹Στράβωνας IX, 5, 17. (Ψευδο) Σκύμνος στ. 578.

²⁰Ιλιάδα, Β', στ. 749. Θουκυδίδης, IV, 78, 6 και IX, 5, 17. Pérez Arzona, 2007, 22 – 24.

2.1 Κύμη (Βιγλατούρι Οξυλίθου)

Η Κύμη βρίσκεται στο λόφο Βιγλατούρι Οξυλίθου, στο δρόμο μεταξύ Στομίου και Αυλωναρίου, δίπλα στο ποταμό Μανικιά, ενώ απέχει 3 χλμ από τη θάλασσα²¹. Η αναφορά της Κύμης στις αρχαίες πηγές είναι ισχνή. Ωστόσο, στην επιγραφή IGXIII 9, 249 γίνεται αναφορά στους Κωμαείς, ενώ δε λείπουν και οι έμμεσες αναφορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία από τους Στέφανο Βυζάντιο, Στράβωνα, Θουκυδίδη και άλλων συγγραφέων²². Ο οικισμός εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου, χαμηλότερα της κορυφής του. Απεκαλύφθησαν τμήματα αψιδωτών και ορθογωνίων κτιρίων, καθώς και ένα ελλειψοειδές κτίριο των πρωτογεωμετρικών – μεσογεωμετρικών χρόνων. Ακόμη, ταφές intramuros χρονολογούμενες στη Γεωμετρική περίοδο εντοπίστηκαν κάτω από το δάπεδο του ωσειδούς κτιρίου, ενώ ταφές χρονολογούμενες στην Πρωτογεωμετρική και Υπομυκηναϊκή περίοδο βρίσκονται κάτω από τα γεωμετρικά κτίσματα²³.

2.2 Ερέτρια

Η Ερέτρια(εικ. 7)οριοθετείται από τους λόφους Ζερβούνι στα ανατολικά και Βουδόχη στα δυτικά, ενώ βρίσκεται νοτιοδυτικά της Χαλκίδας. Αναλυτικότερα, η ακρόπολη της Ερέτριας βρίσκεται πάνω σε έναν ασβεστολιθικό λόφο, ύψους 125 μ., στη κορυφή του οποίου βρίσκεται η ακρόπολη. Η δυτική και βόρεια πλευρά της

²¹Σαπουνά Σακελλαράκη 1996 – 97, 60.

²²Σαπουνά Σακελλαράκη 1984, 153 – 156.

²³ό.π. (σημ. 7) 60 – 64.

ακρόπολης είναι απόκρημνες, ενώ η ανατολική πλευρά βαίνει ομαλότερα προς την πεδιάδα²⁴. Η αναφορά της πόλης από τους αρχαίους συγγραφείς γίνεται με αφορμή την εμπλοκή της στο Ληλάντιο πόλεμο (Ηρόδοτος, V, 99, Θουκυδίδης I, 15, 3). Η αρχαία πόλη της Ερέτριας, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, κατοικήθηκε ήδη από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ., ενώ γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ, εκμεταλλευόμενη τη γεωγραφική της θέση και το λιμάνι που διέθετε με συνέπεια την οικονομική ανάπτυξη μέσω της θαλάσσιας εμπορικής οδού²⁵.

Ωστόσο, παρά την ανάπτυξη της πόλης, οι έρευνες αποδεικνύουν την μη ύπαρξη οργανωμένου πολεοδομικού συστήματος²⁶. Ο οικισμός απλώνεται στην πεδιάδα από κτίρια που βρίσκονται σενησίδες, ενίοτε περικλειόμενα από περιβόλους²⁷. Οι οικίες των γεωμετρικών χρόνων είχαν ελλειψοειδή, αψιδωτή και αργότερα ορθογώνια κάτοψη, ενώ η ανωδομή τους αποτελούντο από μία λίθινη κρηπίδα, ωμές πλίνθους και η στέγη από ελαφρά υλικά²⁸. Ακόμη εκτός των οικιών εντοπίστηκε το λεγόμενο «Δαφνηφόριον»²⁹, αψιδωτό κτίσμα χρονολογούμενο στον 8^ο αι. π.Χ. και ο ύστερος γεωμετρικός ναός του Απόλλωνος Δαφνηφόρου, επίσης αψιδωτός, αλλά εκατόμπεδος³⁰. Απέναντι από την Ερέτρια ανασκάφηκε η θέση της Σκάλας Ωρωπού, η οποία φέρει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με τον οικισμό της Ερέτριας. Οι δύο

²⁴Auberson, Schefold 1973, 14.

²⁵Η Ερέτρια στη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ. ίδρυσε εμπορεία και αποικίες στις Πιθηκούσες, στην Κύμη και Ζάγκλη της Μεγάλης Ελλάδας, καθώς επίσης στη Μένδη και τη Μεθώνη. Βλ. περισσότερα για την ιστορία της Ερέτριας στο: Ducrey, Ψάλτη 2008, 70 – 77.

²⁶Verdan 2004, 21.

²⁷Krause, Theurillat, 2004, 95 – 96. Μαζαράκης Αινιάν 2003 (2006), 643.

²⁸Ducrey, Ψάλτη 2008, 72. Μαζαράκης Αινιάν ό.π. 644 – 645.

²⁹Verdan 2012 (2015), 3 κ.ε. (προδημοσιευμένη έκδοση άρθρου). Mazarakis Ainiian 1987, AntK 3 – 24. Mazarakis Ainiian 1997, 58 – 62 όπου στην υποσημείωση 148 (σ. 58) παρατίθεται εκτενέστατη βιβλιογραφία (ενημερωμένη έως και το 1993).

³⁰Mazarakis Ainiian 1997, 62 – 63 (βλ. και υποσημείωση 175, όπου παρατίθενται οι δημοσιεύσεις που αφορούν τα ανασκαφικά δεδομένα), Verdan 2010, 239 – 245.

αυτές θέσεις, σύμφωνα με γεωλογικές έρευνες, πλήττονταν από συχνές πλημμύρες³¹. Στον Ωρωπό ανεσκάφησαν δύο τομείς, ο Κεντρικός και ο Δυτικός, οι οποίοι έφεραν στο φως αιμιδοτά, ελλειμοειδή και ορθογώνια κτίρια ανήκοντα σε διαφορετικές οικιστικές φάσεις. Οι τοίχοι των οικοδομημάτων είναι από αδρά κατεργασμένους λίθους και η ανωδομή τους από ωμές πλίνθους³².

2.3 Ξερόπολη–Λευκαντί

Η Ξερόπολη (εικ. 8) βρίσκεται μεταξύ της Χαλκίδας και της Ερέτριας στη δυτική ακτή της Εύβοιας. Καταλαμβάνει την κορυφή ενός λόφου, ο οποίος της επέτρεπε να έχει τη συνολική εποπτεία του Νότιου ευβοϊκού κόλπου. Το γεγονός της ύπαρξης δύο λιμανιών αποτέλεσε σημαντικό αρωγό για την ανάπτυξη της πόλης.³³

Εκατέρωθεν της θέσης υφίσταται ένας κολπίσκος, ο οποίος είναι κατάλληλος για προσάραξη. Η Ξερόπολη, όπως και η Ερέτρια, αποτέλεσε μεγάλη εμπορική δύναμη, ενώ τα ίχνη κατοίκησης φτάνουν μέχρι το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ, περίοδος του Ληλαντίου πολέμου. Τα αρχαιολογικά ευρήματα προέρχονται κυρίως από τις ταφές του οικισμού, ενώ έχουν εντοπιστεί λίγα αρχιτεκτονικά λείψανα³⁴.

³¹Μαζαράκης Αινιάν 2003 (2006), 642 – 643. Όπως και στην Ερέτρια, έτσι και στον Ωρωπό παρατηρείται η ύπαρξη περιβόλων. Οι περίβολοι, σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάν, επιτελούσαν είτε προστατευτικό ρόλο έναντι των πλημμύρων είτε είχαν ακόμη και συμβολικό χαρακτήρα, ορίζοντας το «δημόσιο» από το «ιδιωτικό» ή, τέλος, οριοθετούσαν αυτόνομες οικιστικές μονάδες. Παρόμοιοι περίβολοι έχουν εντοπιστεί στη Κύμη και στο Λευκαντί – Ξερόπολη.

³²Μαζαράκης Αινιάν 2002 (2004), 369 – 387. Βλάχου 2010, 18 – 88, όπου μελετώνται όλα τα ανεσκαμμένα κτίρια, καθώς και οι ταφές του οικισμού με παράλληλη παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας.

³³Λαιμού 2008, 68.

³⁴Σαπουνά Σακελλαράκη 1995, 12. Popham et. al. 1980, 1 – 10.

Αναλυτικότερα ταφές των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων εντοπίζονται στα νεκροταφεία Σκουμπρή, Παλιά Περιβόλια και στο νεκροταφείο της Τούμπας³⁵. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός της ύπαρξης ενός μνημειώδους αμφιδωτού κτιρίου χρονολογούμενο στον 10^ο αι. π.Χ.. Η ανωδομή του κτιρίου είναι από λίθους, οι οποίοι φτάνουν στο ένα μέτρο και το υπόλοιπο της ανωδομής από πλίθρες, ενώ η στέγη ήταν δίρριχτη. Το συγκεκριμένο κτίριο αποτελούσε πιθανότατα την οικία ενός εύπορου ζευγαριού, το οποίο μετά το θάνατό του τάφηκε στο κεντρικό δωμάτιο του μεγάρου, κατά τον ομηρικό τρόπο ταφής³⁶.

2.4 Χαλκίδα

Η Χαλκίδα βρίσκεται στην κεντρική Εύβοια σε μία μικρή χερσόνησο, στις ακτές του Ευρίπου. Οριοθετείται από τη θάλασσα δυτικά, βόρεια και ανατολικά, ενώ από νότο οριοθετείται από το Βαθροβούνιο³⁷. Αναφορά της Χαλκίδος από τις αρχαίες πηγές γίνεται από τον Όμηρο στην Ιλιάδα, Β' στ. 537, στο έργο του Ησίοδου «Έργα και Ημέρα» (στ. 651 – 655). Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού είναι ελάχιστα και αποσπασματικά³⁸. Ωστόσο, σώθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων προερχόμενων από πηγάδια ή από ταφές³⁹.

2.5 Κύνος

³⁵βλ. περισσότερα στον ιστότοπο της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής για τις ανασκαφές στο Λευκαντί στη θεματική ενότητα: Λευκαντί: τα νεκροταφεία, http://lefkandi.classics.ox.ac.uk/cemeteries_gr.html.

³⁶Μαζαράκης Αινιάν 2009, 22 – 23. Coulton 1993, 33 – 70 στο Porpham, Calligas, Sackett 1993. Για τα ομηρικά έθιμα ταφής βλ. Μαζαράκης 2000, κεφάλαιο 8.

³⁷Σαπουνά Σακελλαράκη 1995, 17.

³⁸Σαπουνά Σακελλαράκη 1995, 24. Καλλιγιάς 1998/1999, AAX 3, 88 – 105.

³⁹Σαπουνά Σακελλαράκη 1995, 24. Σαπουνά Σακελλαράκη 2008, 64.

Ο οικισμός του Κύνου βρίσκεται στη θέση Πύργος ή Πάτι στη παράκτια ζώνη της Ανατολικής Λοκρίδας και εκτείνεται σε χαμηλό παράκτιο λόφο. Η θέση του οικισμού είναι στρατηγική, καθώς ελέγχει το θαλάσσιο δρόμο του Βόρειου Ευβοϊκού κόλπου⁴⁰. Αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο οικοδόμημα, το οποίο αποτελείται τουλάχιστον από τρεις χώρους. Χρησιμοποιήθηκαν επίπεδοι λίθοι για τα θεμέλια, αδρά επεξεργασμένοι, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και κροκάλες ως οικοδομικό υλικό⁴¹. Ο τρόπος στέγασης του οικοδομήματος παραμένει άγνωστος. Ωστόσο, η ύπαρξη τεσσάρων επίπεδων λίθων, οι οποίοι σχηματίζουν κατασκευή ωοειδούς σχήματος σε δύο σημεία εσωτερικά του κτιρίου, είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως βάσεις ξύλινων δοκών για την στήριξη επίπεδης ή επικλινής στέγης⁴².

2.6 Μήτρον

Η νησίδα Μήτρον βρίσκεται στο Βόρειο Ευβοϊκό κόλπο, βορειοδυτικά του Λευκαντιού. Όσον αφορά τη γεωμορφολογία της θέσης πρόκειται για μία σχεδόν επίπεδη νησίδα, ελαφρώς ανυψωμένη έως και 12 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας⁴³. Η νησίδα συνεχίζεται ανατολικά και δυτικά σε μήκος 50 μέτρων κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας σε βάθος 3 μέτρων⁴⁴. Παρατηρούνται επάλληλες φάσεις κατοίκησης, οι οποίες ξεκινούν ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Εντοπίστηκε αψιδωτό κτίριο χρονολογούμενο στη μέση πρωτογεωμετρική περίοδο, μέρος του οποίου εδράζεται σε προγενέστερο κτίσμα. Επίσης, στην ύστερη ΠρΓ περίοδο

⁴⁰Κουνούκλας 2006 (2009), 989.

⁴¹ό.π. 990 – 991.

⁴²ό.π.990 – 991. Dakoronia, Kounouklas 2009, 62 – 63.

⁴³ Van de Moortel, Zachou 2007 (2011), 287.

⁴⁴Van de Moortel 2009.

κτίζεται οικοδόμημα ορθογώνιας κατόψεως και χρησιμοποιεί την αψίδα του αψιδωτού κτίσματος της προηγούμενης περιόδου, ώστε να οριοθετηθεί ένας αύλειος χώρος⁴⁵ (εικ. 9). Τέλος, έχουν βρεθεί κιβωτιόσχημοι τάφοι με ταφές παιδιών και ενηλίκων στο εσωτερικό των κτιρίων της Εποχής του Χαλκού⁴⁶.

⁴⁵ Van de Moortel, Zachou 2009 (2012), 1138. Van de Moortel, Zachou 2007 (2011), 291 – 292.

⁴⁶ Van de Moortel, Zachou 2009 (2012), 1138.

3. Θεσσαλία

A. Γενικά Στοιχεία

Η Θεσσαλία ορίζεται στα βόρεια και στα νότια από τα βουνά: Χάσια και Όθρυς, ενώ από τα δυτικά και ανατολικά από την οροσειρά της Πίνδου και από το «φράγμα» που σχηματίζουν οι ορεινοί όγκοι του Ολύμπου, της Όσσας και του Πηλίου⁴⁷. Η Θεσσαλία αναφέρεται στις πηγές ήδη από την εποχή του Ομήρου στο Κατάλογο των Νεών (Ιλιάδα Β, 681 – 759). Αργότερα, ο Σκύλαξ (64) και ο Στράβων (ΙΧ, 5,1) επιχείρησαν την οριοθέτηση της Θεσσαλίας. Ωστόσο, οι αρχαίες πηγές αναφέρονται και στη μορφολογία της Θεσσαλίας σημειώνοντας δύο εσωτερικές πεδιάδες και μία λιμνοθάλασσα (Ηρόδοτος VII, 12, 9, Στράβωνας, ΙΧ, 430)⁴⁸.

Η Θεσσαλία, σύμφωνα με τις πηγές, κατοικήθηκε από τους Πελασγούς, τους Αιολείς και τους Βοιωτούς⁴⁹. Ο Θουκυδίδης (I, 12, 3) παραδίδει, ότι οι «Θεσσαλοί», αφού έφθασαν στη Θεσσαλία, ανάγκασαν τους κατοίκους της να μετακινηθούν νοτιότερα προς τη Βοιωτία⁵⁰.

3.1 Θεοτόκου

Η Θεοτόκου βρίσκεται στη νοτιοανατολική Μαγνησία, βορειότερα του όρμου στο Κάτω Γιώργη, απέναντι από τον όρμο της Σκιάθου⁵¹. Οι πληροφορίες για τη θέση είναι ελάχιστες, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα παρά μόνον μερικές ταφές⁵². Πιο συγκεκριμένα έχουν βρεθεί τρεις στο σύνολο ταφές χρονολογούμενες στη πρωτογεωμετρική περίοδο, κιβωτιόσχημες, τα κτερίσματα των

⁴⁷Stählin, 2008, 159.

⁴⁸ό.π., 159 – 163.

⁴⁹ό.π., 167 – 168.

⁵⁰Κραβαρίτου, Η αρχαία θεσσαλική πόλη και η ιστορία της στο «Αρχαιολογικός Άτλας Θεσσαλίας», <http://atlasthessalias.culture.gr/------.html> (ημ/νια προσπέλασης: 09/05/2016).

⁵¹Αρβανιτόπουλος 1906 ΠΑΕ, 126.

⁵²Wace – Droop 1906 – 1907, 310 – 311. ΠΑΕ 61, 126 – 127.

οποίων περιελάμβαναν κεραμική, καθώς και άλλα μικροευρήματα (σφηκωτήρες, βελόνες κλπ)⁵³.

3.2 Άλος

Η Άλος βρισκόταν στο κέντρο μιας εύφορης πεδιάδας, η οποία είχε άμεση πρόσβαση στον Παγασητικό κόλπο, που ευνοούσε την επικοινωνία με την Εύβοια, όπως και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου. Αναφορά της Άλου γίνεται από τον Όμηρο⁵⁴. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών αψιδωτών κτιρίων, που ανάγονται στην ΥποΠΓ και ύστερη ΜΓ περίοδο, όπως και κεραμικοί κλίβανοι, τάφοι απορριμμάτων και είκοσι τέσσερις παιδικές intramuros ταφές, οι οποίες σχετίζονται χρονικά με τα νεκροταφεία της ΠΓ περιόδου στη θέση «Αγριελιά», «Κεφάλωση» και «Βουλοκαλύβα»⁵⁵. Στη θέση Βουλοκαλύβα⁵⁶ ήρθαν στο φως ταφικοί τύμβοι με ταφές με καύση νεκρών, στη Κεφάλωση τρία στο σύνολο κτίρια και παιδικές ταφές (εγχυτρισμοί), ενώ στη θέση Αγριελιά εντοπίστηκαν λακκοειδείς τάφοι⁵⁷. Όσον τον οικισμό στη θέση Κεφάλωση βρέθηκε ένα αψιδωτό κτίριο, το οποίο ήταν μονόχωρο, κατασκευασμένο από αργούς ασβεστόλιθους και κροκαλοπαγείς λίθους σε επίπεδο θεμελίωσης και η ανωδομή ήταν πλίνθινη. Ακόμη στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και τμήματα τριών τοίχων, ανήκοντα ίσως σε παρόμοιου τύπου κτίσματα, με τοιχοδομία παρόμοια με αυτή του αψιδωτού κτιρίου. Η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών μερών ανάγεται στην ΥποΠΓ περίοδο και την ΥΓ περίοδο⁵⁸.

⁵³Χατζηαγγελάκης 1982, ΑΙ 37 Β ΙΙ, 230. Lemos 2002, 175.

⁵⁴Μαλακασιώτη 2003 (2006), 114.

⁵⁵ό.π. 111 – 115 και Μαλακασιώτη 2004, 353 – 354.

⁵⁶Wace, Thompson 1912, 25 – 28.

⁵⁷Μαλακασιώτη, Μουσιώνη 2002 (2004), 253 – 255.

⁵⁸Μαλακασιώτη, Μουσιώνη 2002 (2004), 354.

3.3 Ιωλκός

Η αρχαία Ιωλκός των ιστορικών χρόνων, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, βρισκόταν πάνω στο λόφο Κάστρο στα Παλαιά του Βόλου. Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν την ύπαρξη της πόλης ήδη από την εποχή του Ομήρου⁵⁹. Εντοπίστηκαν τέσσερις στο σύνολο οικοδομικές φάσεις, οι οποίες χρονολογικά ανάγονται στη γεωμετρική περίοδο. Η κάτοψη των λειψάνων των κτιρίων είναι ορθογώνια⁶⁰. Η τοιχοδομία των οικοδομημάτων αποτελούνταν από λίθους στη κρηπίδα και η ανωδομή από ωμές πλίνθους⁶¹.

⁵⁹Ιντζεσίλογλου 1990, 34 – 35 και 51 τα αποσπάσματα 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10. Αδρύμη Σισμάνη 2012, 140 – 141.

⁶⁰Ορλάνδος 1960, *Εργον*, 55 – 61.

⁶¹Θεοχάρης 1961, *ΠΑΕ*, 48.

4. Βόρειο Αιγαίο

A. Γενικά

Ο 8^{ος} αι. χαρακτηρίζεται από πλήθος ανακατατάξεων και την ανάδειξη της Εύβοιας σε σημαντική εμπορική δύναμη⁶². Οι Ευβοείς εκμεταλλευόμενοι αυτή τους τη δύναμη δημιουργούν αποικίες στο βόρειο Αιγαίο και ειδικότερα στη περιοχή της Χαλκιδικής⁶³.

4.1. Ηράκλειον (θέση Κρασιά)

Το αρχαίο Ηράκλειον και πιο συγκεκριμένα η θέση Κρασιά βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του λόφου Πλαταμόνα. Ο οικισμός του Πλαταμόνα βρισκόταν σε ακρωτήριο. Αναφορά της θέσης γίνεται από τον γεωγράφο Στράβωνα (Γεωγραφικά 621.1)⁶⁴. Φαίνεται ότι στο Ηράκλειο υφίστατο λιμάνι, το οποίο προστατευόταν από τους ανέμους⁶⁵. Όσον αφορά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίων, τα οποία ως φαίνεται χτίστηκαν χρησιμοποιώντας τα αρχιτεκτονικά λείψανα της προηγούμενης περιόδου (μυκηναϊκής) με ελλειψοειδή κάτοψη, ενώ υφίσταντο ενδείξεις και για την ύπαρξη κτιρίων με ορθογώνια κάτοψη⁶⁶. Άξιο αναφοράς είναι ένα κτίριο χρονολογούμενο στο δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., το οποίο ανοικοδομήθηκε στο εσωτερικό του

⁶²Καλλιγιάς 1992, 8. Τουλούπα 1992, 0027.

⁶³Τιβέριος 2007, 1 – 22. Ωστόσο, ο Γιάννης Παπαδόπουλος σε μία σειρά δημοσιευμάτων αναδιαπραγματεύεται τον ρόλο που οι Ευβοείς κατείχαν κατά την Εποχή του Σιδήρου, βλ. Papadopoulos 1997, 191 – 219. Papadopoulos 2011, 113 – 133.

⁶⁴Βλέπε περισσότερες πληροφορίες για το όνομα «Πλαταμών», καθώς και μια σειρά αρχαίων πηγών στο Πουλάκη Παντερμαλή 2002 (2007), 627 – 628, υποσ. 8.

⁶⁵Ο.π. 627.

⁶⁶ό.π. 629 -631.

περιβόλου, αψιδωτής κατόψεως, χωρίς θεμέλιο. Αργότερα στη βόρεια πλευρά του κτιρίου κατασκευάστηκε μία ακόμη αψίδα, δίνοντας ωσειδή κάτοψη στο κτίριο.

Η τοιχοδομία του οικοδομήματος έφερε κατά τη κρηπίδα λίθους με συνδετικό υλικό τη λάσπη και η ανωδομή πλίνθους⁶⁷.

4.2 Μεθώνη

Η Μεθώνη βρίσκεται στα δυτικά παράλια του Θερμαϊκού Κόλπου στη βόρεια Πιερία και βρίσκεται στα σύνορα με την Ημαθία και τη Βοιωτία⁶⁸. Η Μεθώνη αναφέρεται από τον Στράβωνα (7. 20 και 7.22), όπως και από άλλες αρχαίες πηγές⁶⁹. Φαίνεται ότι λόγω του λιμανιού της, το οποίο βρισκόταν πιθανότατα στα βόρεια και προστατευόταν από τους νότιους ανέμους, καθιστώντας το ασφαλέστερο από τα υπόλοιπα λιμάνια του Θερμαϊκού κόλπου σε συνδυασμό με το γεγονός της εγγύτητάς της με τον αρχαίο κεντρικό οδικό άξονα Β – Ν, αποκτά ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία⁷⁰. Ο οικισμός αναπτύσσεται σε δύο συνεχόμενους λόφους συμπεριλαμβανομένης της έκτασης που μεσολαβεί μεταξύ των δύο λόφων⁷¹. Στην ανατολική πλαγιά του λόφου βρέθηκαν πασσαλότρυπες, η διάταξη των οποίων υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός αψιδωτού οικοδομήματος. Παρόμοια εικόνα βρίσκεται και στη κορυφή του λόφου⁷². Η μοναδική κατασκευή που έχει εντοπιστεί είναι το λεγόμενο «Υπόγειο». Πρόκειται για μια υπόγεια κατασκευή χρονολογούμενη στο τέλος της Γεωμετρικής εποχής, η οποία περιελάμβανε πλήθος κεραμικών ευρημάτων αποδεικνύοντας την ύπαρξη διαφόρων εργαστηρίων στη Μεθώνη⁷³.

⁶⁷ΠουλιάκηΠαντερμαλή 2002 (2007), 629 – 630.

⁶⁸Τζιφόπουλος 2012, 16.

⁶⁹βλ. περισσότερα για το ζήτημα Τζιφόπουλος 2012, 15 – 17 και για το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της Μεθώνης βλ. στο ίδιο 13 – 40.

⁷⁰Μπέσιος 2012, 43 στο Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012 .

⁷¹Μπέσιος 2012, 43 στο Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012 .

⁷²Μπέσιος, Αθανασιάδου, Νούλας 2008 (2012), 246 – 247.

⁷³Μπέσιος 2012, 43 – 44 στο Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012.

4.3 Καραμπουρνάκι

Το Καραμπουρνάκι (**εικ. 10**) είναι το ακρωτήριο στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου ανάμεσα στη πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και των Βασιλικών και ο αρχαίος οικισμός βρίσκεται νότια αυτού, όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη του αρχαίου λιμανιού⁷⁴. Η θέση σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, καθώς και τις αρχαιολογικές έρευνες φαίνεται ότι ήταν σημαντικό πόλισμα της αρχαίας Θέρμης⁷⁵. Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως τμήμα του οικισμού, το οποίο φέρει αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα ορθογώνιας κάτοψης, καθώς και των νεκροπόλεων του⁷⁶. Αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη εργαστηριακού χώρου επεξεργασίας σιδήρου των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων⁷⁷.

4.4 «Διπλή Τράπεζα» Αγγιάλου (Σίνδος)

Η «Διπλή Τράπεζα» (**εικ. 11**) βρίσκεται κοντά στη Σίνδο, στη Β' Βιομηχανική Ζώνη, η οποία απέχει από τη Θεσσαλονίκη περίπου 23 χλμ και πρόκειται για αρχαίο πόλισμα⁷⁸. Η αρχαία Σίνδος αναφέρεται από τον Ηρόδοτο (VII, 123). Η αρχαιολογική έρευνα έχει φέρει στο φως, παρά την αποσπασματικότητα των ανασκαφικών ερευνών, σημαντικά στοιχεία, προερχόμενα, κυρίως, από τη μελέτη της κεραμικής⁷⁹, για την αρχαία πόλη της Σίνδου. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σώζονται αποσπασματικά. Τα υλικά δομής που χρησιμοποιούνται είναι οι λίθοι για τη θεμελίωση, όπου αυτή υπάρχει, με συνδετικό υλικό τη λάσπη και ανωδομή από πλίνθους⁸⁰.

⁷⁴Τιβέριος 2007, 266. Του ιδίου ΕΓΝΑΤΙΑ 5, 299. Του ιδίου 1988, 247 – 260.

⁷⁵Βλ. περισσότερα για το ζήτημα: Τιβέριος 1988, 247.

⁷⁶Τιβέριος et. al. 2003, 329, 331.

⁷⁷Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη 2007 (2010), 264. Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη 2008 (2011), 331.

⁷⁸Τιβέριος 1996, 407.

⁷⁹Gimatidis 2010.

⁸⁰Gimatidis 2010, 81.

4.5 Μένδη

Η αρχαία Μένδη (**εικ. 12**) βρίσκεται στην ακτή της Παλλήνης, σε ένα επίπεδο πλάτωμα ενός λόφου στο πρώτο πόδι της Χαλκιδικής και αποτέλεσε αποικία των Ερετριέων⁸¹. Ο Θουκυδίδης, όπως και ο μεταγενέστερός του Τίτος Λίβιος αναφέρονται στη θέση⁸². Στη Μένδη βρέθηκε ένα σύνολο λάκκων με αποθηκευτική, πιθανόν, χρήση. Περίπου στον 7^ο αι. π.Χ. επιχώθηκαν από αρχιτεκτονικά μέλη του γεωμετρικού οικισμού (τμήματα πλίνθινων τοίχων, πλιθιά) μαζί με άλλα αντικείμενα, όπως κεραμική, οστά ζώων και υφαντικά βάρη⁸³. Ο οικισμός εντοπίζεται νότια της ακρόπολης στη θέση «Προάστειο». Ανασκάφηκαν τρεις κάθετοι μεταξύ τους τοίχοι, οι οποίοι ανήκουν σε ορθογώνιο κτίριο (οικία Θ) φτιαγμένοι από μεγάλο μεγέθους κροκάλες⁸⁴. Δυτικά της Μένδης βρίσκεται το **Ποσειδί**, όπου έχει αποκαλυφθεί το ιερό του Ποσειδώνα. Τα κτίρια που ανασκάφηκαν είχαν χαρακτήρα θρησκευτικό και ανάγονται από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους⁸⁵. Το γεωμετρικό κτίριο ΣΤ ήταν ανοιχτό προς τα νότια και προστατευόταν από όρθιες ακατέργαστες πλάκες, ενώ χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό μεγάλες κροκάλες⁸⁶.

4.6 Τορώνη

Η Τορώνη βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο της Σιθωνίας. Η ύπαρξη της πόλεως γίνεται γνωστή από τον Θουκυδίδη (IV 110, I και IV (129, I). Στη θέση έχει μεγάλο τμήμα του οικισμού, καθώς και μία εκτεταμένη νεκρόπολη⁸⁷ της Εποχής του Σιδήρου. Ο οικισμός έχει αποκαλυφθεί στη περιοχή της χερσονήσου της Ληκύθου,

⁸¹Βοκοτοπούλου 1987 (1988), 280. Βρανόπουλος 1987, 39 και Leake 1967, 156 – 157.

⁸²Θουκυδίδου Ιστορία, IV, 123. Τίτος Λίβιος 1, 44, 11 και 1, 31, 45.

⁸³Βοκοτοπούλου 1987, 280.

⁸⁴Βοκοτοπούλου 1990 (1993), 400.

⁸⁵Βοκοτοπούλου 1991. Βοκοτοπούλου 1992.

⁸⁶Βοκοτοπούλου 1994.

⁸⁷Paradopoulos 2005.

στα όρια του οποίου βρέθηκε και ένας κεραμικός κλίβανος των γεωμετρικών χρόνων⁸⁸.

⁸⁸ Καμπίτογλου 1982, ΠΑΕ, 77 και εικ. 4 σ. 74.

Κεφάλαιο II: Συγκριτική Μελέτη της Κεφάλας της Σκιάθου με τις Επιλεγμένες Θέσεις

1. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία

1.1 Γενικά Στοιχεία για την αρχιτεκτονική των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων

Η περίοδος των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων αποτελεί μεταβατικό στάδιο μεταξύ της Εποχής του Χαλκού και των ιστορικών χρόνων. Στη διάρκεια του 8^{ου} αι. αναπτύσσεται το εμπόριο και η οικονομία, αλλά παρατηρείται και τάση για εξερεύνηση νέων περιοχών. Αυτή η αλλαγή που συμβαίνει μαρτυράτε εμμέσως από τις αρχαίες πηγές, το έπος της Οδύσσειας και το μύθο των Αργοναυτών⁸⁹.

Οι αρχιτεκτονικοί τύποι που κυριαρχούν στον ελλαδικό χώρο είναι δυνατό να καταταχθούν σε τέσσερις κατηγορίες (**εικ. 13**). Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα ορθογώνια επιμήκη κτίρια, η είσοδος των οποίων βρίσκεται στη μία στενή ή μακρά πλευρά. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα κτίρια των οποίων η πίσω όψη σχηματίζει αψίδα. Οι συγκεκριμένοι τύποι κτιρίων είναι δυνατό να ενταχθούν σε ειδικότερες κατηγορίες με κριτήριο την πρόσοψή τους. Η πρώτη περιλαμβάνει τα κτίρια με παραστάδες και η δεύτερη τους οίκους με θυραίο τοίχο. Ο τρίτος αρχιτεκτονικός τύπος, ο οποίος δε συναντάται συχνά, είναι ο ελλειψοειδής ή ωοειδής και ο τέταρτος ο κυκλικός, που χρησιμοποιείται συνήθως για την αποθήκευση σιτηρών⁹⁰.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος των οικιών συνδέεται άρρηκτα με τη κοινωνία και τις δομές της. Ιδιαίτερα μεταξύ του 10^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ. τα επιμήκη αψιδωτά κτίρια

⁸⁹Μπούρας 1999, 129 – 148.

⁹⁰Μαζαράκης 2000, 64.

χρησιμοποιούνται από την ελίτ της κοινωνίας. Η κάτοψή τους συνήθως αποτελείται από ένα δωμάτιο και πρόδομο ή από πολυάριθμα δωμάτια, τα οποία παρατάσσονται κατά μήκος της οικίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα και άξιο αναφοράς, λόγω της μοναδικότητάς του, αλλά και του πρώιμου χαρακτήρα του είναι το «Ηρώον» στο Λευκαντί της Εύβοιας, του 10^{ου} αι. π.Χ., το οποίο φαίνεται από τη κάτοψή του, αλλά και το περιεχόμενο του εσωτερικού του, ότι ανήκε σε εξέχον μέλος του οικισμού και όχι σε μέλος χαμηλότερου κοινωνικού στρώματος⁹¹. Τα ελλειψοειδή κτίρια φαίνεται να απευθύνονται σε άτομα που ανήκαν στα μεσαία ή χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αφού οι χώροι των συγκεκριμένων κτιρίων είναι περιορισμένοι και συνεπώς ακατάλληλοι για να φιλοξενήσουν άτομα ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων⁹².

Η κοινωνική αναταραχή που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ. οδήγησε και στη χωροταξική διαφοροποίηση των οικισμών. Οι διάφορες ανάγκες που προέκυψαν από την ανεπαίσθητη αλλαγή της κοινωνίας, που αφορούν κυρίως τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις της, επέταξαν την ανάγκη δημιουργίας ιδιωτικών χώρων, οι οποίοι διαφοροποιήθηκαν από εκείνους, που προοριζόταν για δημόσια χρήση. Η δημιουργία περισσότερο σύνθετων οικιών κατέστη επιτακτική, λόγω αυτής της εξέλιξης, η διαρρύθμιση των οποίων έπαυσε να είναι παρατακτική και το καθένα από τα διαμερίσματα των οικιών πλέον προοριζόταν για ένα συγκεκριμένο σκοπό σχετικό με τη δημόσια ή ιδιωτική ζωή των ενοίκων της οικίας. Η μετάβαση από τον 8^ο στον 7^ο αι. π.Χ. σήμανε τον επαναπροσδιορισμό των χώρων των οικιών, οι οποίες πλέον αποτελούντο από πολυάριθμα δωμάτια παρατεταγμένα περιμετρικά μίας κεντρικής αυλής, προάγγελοι των οικιών με παστάδα.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος των κτιρίων συνδέεται άρρηκτα με τη κοινωνική εξέλιξη, καθώς και με τη χωροταξική δομή των οικισμών. Ο σημαντικότερος παράγοντας για

⁹¹Περισσότερα για το «Ηρώον» στο Λευκαντί βλ.: Popham *et al.*, 1990.

⁹²Μαζαράκης 2009, 19 – 30.

τη διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού είναι η πυκνότητα του πληθυσμού. Έτσι, σε οικισμούς με πυκνό πολεοδομικό σύστημα χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον τα επιμήκη ορθογώνια κτίρια. Ο τύπος των συγκεκριμένων κτιρίων επέτρεπε την παράταξή τους σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο με αποτέλεσμα την εξοικονόμηση περισσότερου ελεύθερου χώρου, ενώ σε οικισμούς με χαλαρό πολεοδομικό σύστημα παρατηρείται η χρήση αψιδωτών, κυκλικών και ελλειμοειδών οικιών και κτιρίων.

Ωστόσο, τα υλικά δομής για όλους τους τύπους κτιρίων ήταν κοινά. Τα θεμέλιά τους των αποτελούνταν από λίθους. Για την ανωδομή των κτιρίων χρησιμοποιούνταν κυρίως φθαρτά υλικά, όπως ωμόπλινθοι ή καλάμια επιχρισμένα με κονίαμα (λάσπη). Οι στέγες ήταν δίρρηχτες και προεκτείνονταν στις πλάγιες όψεις των κτιρίων, επίσης, φτιαγμένες από καλάμια επιχρισμένα με κονίαμα⁹³.

1.2 Συγκριτική Μελέτη των Περιπτώσεων

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής της Κεφάλας με αντιπαραβολή των επιλεγμένων θέσεων από την Εύβοια, τη Θεσσαλία και το Βόρειο Αιγαίο αποσκοπεί, αφενός στην διαπίστωση των κοινών γνωρισμάτων του αρχιτεκτονικού τύπου, αλλά και των υλικών κατασκευής των κτιρίων και αφετέρου στην εξακρίβωση των σχέσεων και της πιθανής σύνδεσης αυτών των θέσεων – περιπτώσεων.

Η σύγκριση θα επιχειρηθεί σε δύο επίπεδα εξίσου σημαντικά. Στο πρώτο θα γίνει λόγος για τον αρχιτεκτονικό τύπο των κτιρίων και τα υλικά δομής τους, ενώ το δεύτερο επίπεδο σχετίζεται με την μελέτη του πολεοδομικού συστήματος και της τοίχισης των οικισμών.

⁹³Μαζαράκης 2009, 19 – 20. Μπούρας 1999, 135 – 136.

Η θέση της Κεφάλας είναι οχυρωμένη. Το οχυρωματικό τείχος εντοπίζεται στη νότιο και νοτιοανατολική πλευρά του οικισμού (Τ.1.1 – Τ.1.7). Η τοιχοποιία της οχύρωσης αποτελείται από λίθους μικρού έως μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι είναι αδρά κατεργασμένοι, ενώ κατά τόπους παρατηρούνται μικροί λίθοι ως βύσματα. Το σωζόμενο ύψος της οχύρωσης φτάνει τα τρία μέτρα, ενώ στο σημείο Τ.1.4. (**εικ. 14**), όπου πρέπει, ίσως, να αναζητηθεί και μία πύλη ή πυλίδα εισόδου, τα ξεπερνά. Η χρονολόγηση τμημάτων του τείχους ίσως να βρίσκεται ακόμη και στους γεωμετρικούς χρόνους, εξαιτίας της πρωιμότητας της τοιχοποιίας, αλλά και των κεραμικών ευρημάτων, που συλλέχθηκαν από το εσωτερικό «έμπλεκτο» γέμισμα του τείχους Τ.1.4., τα οποία χρονολογούνται στην υστερογεωμετρική και πρόιμη αρχαϊκή περίοδο.

Ορισμένα τμήματα του οχυρωματικού τείχους παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Στο σημείο Τ.1.2. σχηματίζεται αμβλεία γωνία, η οποία στρέφεται προς ανατολάς. Το αξιοσημείωτο σε αυτό το τμήμα του τείχους είναι η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε, καθώς το πάχος του τείχους αυξομειώνεται ανάλογα με τη διαμόρφωση του φυσικού βράχου. Τα σημεία Τ.1.6. και Τ.1.7. φέρουν αλληπάλληλες οδοντώσεις σε αντίθεση με τα υπόλοιπα τμήματα του τείχους⁹⁴.

Η θέση της Κεφάλας φαίνεται να είναι η μοναδική οχυρωμένη θέση μεταξύ των υπό εξέταση θέσεων – περιπτώσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στους οικισμούς των Πρόιμων Ιστορικών Χρόνων στον ελλαδικό χώρο παρόμοια οχύρωση εντοπίζεται στη Ζαγορά της Άνδρου και στο Βαθύ Λιμενάρι στη Δονούσα⁹⁵. Ωστόσο, παρατηρείται ότι στην Ερέτρια, τον Ωρωπό, το Λευκαντί και την Κύμη

⁹⁴Μαζαράκης Αινιάν 2009β, 2010, 2011, 2011 (2015), 352 – 353.

⁹⁵Μαζαράκης Αινιάν, Δουλγέρη Ιντζεσίλογλου 2012 (2015), 352 και σημ. 8.

υπάρχουν περίβολοι, οι οποίοι έχουν παρόμοια διάταξη και χρήση⁹⁶. Τα υλικά δομής που χρησιμοποιούνται είναι πανομοιότυπα σε όλες τις προαναφερθείσες θέσεις.

Ο οικισμός της Κεφάλας εντοπίζεται στο εσωτερικό της οχύρωσης, στο πλάτωμα του οικισμού, στη λεγόμενη «Κάτω Πόλη». Εντοπίστηκαν τρία κτίρια (**εικ. 15**), δύο εξ' αυτών χρονολογούνται στο μεταίχμιο μεταξύ του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ., ενώ το τρίτο στους αρχαϊκούς χρόνους. Αναλυτικότερα, το πρώτο κτίριο, το οποίο εντάσσεται στα τετράγωνα ΚΒ 18 και ΚΓ 19, το κτίριο Α, είναι ελλειψοειδές με μήκος 4, 05 μ. από ανατολάς προς δυσμάς και πλάτος 3, 30 μ. με κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Η νότια πλευρά του κτιρίου εφάπτεται με την ανώτερη εσωτερική παρειά του τείχους, ενώ το βορειοανατολικό τμήμα του κτιρίου καταστράφηκε από το κτίριο Β⁹⁷. Η είσοδος του βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία και ήταν πιθανότατα ευρυμέτωπο. Όσον αφορά τα υλικά κατασκευής του κτιρίου: τα θεμέλια είναι λίθινα, ο τοιχοβάτης είναι κακής ποιότητας με μία στρώση λίθων, ενώ η ανωδομή αποτελείται από ωμές πλίνθους⁹⁸.

Ελλειψοειδή οικοδομήματα συναντώνται επίσης στη Τούμπα – Λευκαντί το μνημειακών διαστάσεων «Ηρώων»⁹⁹, στην Ερέτρια, τον Ωρωπό¹⁰⁰ και τη νησίδα Μήτρου¹⁰¹, τα οποία παρουσιάζουν τα ίδια υλικά δομής με αυτά που χρησιμοποιούνται και στη Κεφαλα. Ακόμη αφιδωτό κτίριο χρονολογούμενο μεταξύ

⁹⁶Popham, Sackett, Themelis, 1980, 11 – 25. Mazarakis Ainian 2002. Sapouna Sakellaraki 1998.

⁹⁷Το κτίριο Β είναι ορθογώνιο και χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο. Αξιομνημόνευτο αποτελεί το γεγονός ότι το κτίριο φαίνεται να ήταν ημιυπόγειο, καθώς η τοιχοποιία της εσωτερικής του πλευράς είναι προσεγμένη, ενώ της εξωτερικής όχι (τα 2/3 της τοιχοποιίας δεν έχουν επιμεληθεί, ενώ το ανώτερο 1/3 έχει επιμεληθεί, ενισχύοντας την υπόθεση, ότι το κτίριο ήταν ημιυπόγειο). βλ. περισσότερα για το ζήτημα Μαζαράκης 2013, 2014.

⁹⁸Μαζαράκης 2012, 2013.

⁹⁹Μαζαράκης Αινιάν 2009, 22 – 23. Coulton 1993 στο Popham, Calligas, Saccet 1993.

¹⁰⁰Μαζαράκης Αινιάν 2002 (2004), 369 – 387. Βλάχου 2010, 18 – 88.

¹⁰¹VandeMoortel, Zachou 2009 (2012), 1138. Van de Moortel, Zachou 2007 (2011), 291 – 292.

του 8^{ου} και 7^{ου} αι. βρίσκεται στην Άλο¹⁰² και το Ποσειδί¹⁰³. Σε αυτές τις δύο περιπτώσεις χρησιμοποιούνται διαφορετικά υλικά δομής αργοί ασβεστόλιθοι, κροκαλοπαγείς λίθοι¹⁰⁴ και μεγάλες κροκάλες αντίστοιχα¹⁰⁵. Τέλος, ενδείξεις για την ύπαρξη ασιδωτών κτιρίων, χωρίς ωστόσο κάποια υλικά κατάλοιπα υπάρχουν στη Μεθώνη¹⁰⁶.

Αξιοσημείωτο αποτελεί η ύπαρξη μεταλλευτικών «χελωνών» σε γειτνίαση με το κτίριο Α¹⁰⁷. Ίσως πρόκειται για περιοχή, η οποία σχετίζεται με βιοτεχνικές δραστηριότητες. Εκτός της ύπαρξης των μεταλλευτικών «χελωνών» που συντείνουν σε αυτή την άποψη, βρέθηκε σε απόρριψη θραύσμα από αποτυχημένο τόξο χάλκινης πόρπης¹⁰⁸. Μεταλλευτικό εργαστήριο έχει βρεθεί, επίσης, στο Καραμπουρνάκι¹⁰⁹.

Το κτίριο Β είναι ένα ημιυπόγειο οικοδόμημα ορθογώνιας κατόψεως, το οποίο θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο. Όσον αφορά την τοιχοποιία το εσωτερικό της είναι επιμελημένο, ενώ το εξωτερικό όχι. Η είσοδος του κτιρίου βρίσκεται ανατολικά¹¹⁰. Ορθογώνια κτίρια εντοπίζονται στον Κύνο¹¹¹, στην Ιωλκό¹¹², ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ορθογώνιων οικοδομημάτων και στο Ηράκλειο¹¹³.

Ο χώρος Γ είναι ένας ημιυπαίθριος ορθογώνιος χώρος με διαστάσεις 7 x 2 μέτρων με άνοιγμα προς τα νότια. Η είσοδος του χώρου θα πρέπει να αναζητηθεί στα βορειοδυτικά. Ο βόρειος τείχος είναι λαξευμένος στο βράχο και μάλιστα στη

¹⁰²Μαλακασιώτη, Μουσιώνη 2002 (2004), 253 – 254.

¹⁰³Βοκοτοπούλου 1994.

¹⁰⁴Μαλακασιώτη, Μουσιώνη, ό.π.

¹⁰⁵Βοκοτοπούλου 1994.

¹⁰⁶Μπέσιος, Αθανασιάδου, Νούλας 2008 (2012), 246 – 247.

¹⁰⁷Μαζαράκης Αινιάν 2012.

¹⁰⁸Μαζαράκης Αινιάν 2014.

¹⁰⁹Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη 2007 (2010), 64.

¹¹⁰Μαζαράκης Αινιάν 2014.

¹¹¹Κουνούκλας 2006 (2009), 989.

¹¹²Θεοχάρης 1961, ΠΑΕ, 48.

¹¹³Πουλάκη Παντερμαλή, 627 – 628 και υποσημείωση 8.

βορειοδυτική και βορειοανατολική γωνία ο φυσικός βράχος έχει λαξευτεί κυκλικά. Η κάτοψη του χώρου, θα μπορούσε να προσομοιαστεί με αυτή των «ελλειψοειδών» κτιρίων. Τόσο η κάτοψη του χώρου, όσο και η γειτνίασή του με το κτίριο Α στα νότια, συντείνουν στην άποψη ότι οι δύο αυτοί χώροι σχετίζονταν. Η χρονολόγηση του χώρου είναι ίδια με εκείνη του κτιρίου Α. Ο χώρος, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ήταν στεγασμένος πιθανόν με ελαφριά σκεπή από φθαρτά υλικά¹¹⁴.

Παρατηρείται ότι σε όλες τις θέσεις, εξαιρουμένων της νησίδας Μήτηρου, της Άλου, της Μένδης και του Ποσειδίου στις υπόλοιπες θέσεις – περιπτώσεις τα υλικά δομής είναι παρόμοια. Χρησιμοποιούνται λίθοι για τη θεμελίωση των κτιρίων, ενώ για την ανωδομή οι ωμόπλινθοι. Η κάτοψη των κτιρίων, που βρέθηκαν στις εξεταζόμενες θέσεις σε κάποιες περιπτώσεις διαφέρουν μεταξύ τους. Τα κτίρια που εντοπίστηκαν στη γεωγραφική ενότητα της Εύβοιας, καθώς και αυτά που αποκαλύφθηκαν στη θέση της Κεφάλας φέρουν ομοιότητες, καθόσον πρόκειται για καμπυλόγραμμα κτίρια, όπως συμβαίνει και με τις υπόλοιπες γεωγραφικές ενότητες. Εξαίρεση σε αυτό αποτελεί η Ιωλκός, καθώς έχουν ανασκαφεί μονάχα ορθογώνια κτίρια.

Ωστόσο, εκτός των αρχιτεκτονικών λειψάνων που αφορούν τα κτίρια της καθεμιάς από τις περιπτώσεις σημαντικόστοιχείο για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των κοινωνιών, όπως και των σχέσεων που αυτές πιθανότατα ανέπτυξαν μεταξύ τους αποτελεί η οργάνωση του χώρου σε αντιδιαστολή με τη γεωμορφολογική θέση των περιπτώσεων. Οι οικισμοί της Ερέτριας, του Ωρωπού, το Λευκαντιού, καθώς και της Κύμης φαίνεται να είναι οργανωμένα στο πλαίσιο των περιβόλων. Όπως διαπιστώθηκε από τους ανασκαφείς, καθώς και από τους μελετητές¹¹⁵ συνηθιζόταν η δημιουργία περιβόλων. Οι περίβολοι ίσως περιέκλειαν αυτόνομες οικιστικές μονάδες

¹¹⁴Μαζαράκης 2014, 2015.

¹¹⁵βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2006β, 955 – 977. Mazarakis Ainian 1987, 3 – 24, όπου γίνεται πραγματεία σχετική με την οργάνωση του χώρου, αλλά και με την αρχιτεκτονική της Ερέτριας. Επίσης παρατίθεται η σχετική με τη Γεωμετρική Ερέτρια βιβλιογραφία.

ή είχαν συμβολικό χαρακτήρα οριοθετώντας, ίσως, το «ιδιωτικό» από το «δημόσιο», προσδίδοντας παράλληλα το χαρακτήρα των κτισμάτων, που βρισκόταν εντός του περιβόλου. Ακόμη ένα ενδεχόμενο της χρήσης του αποτελεί και η προστασία των κτισμάτων από τις υπερχειλίσεις του ποταμού¹¹⁶. Η Κεφάλα αν και δεν έχει περίβολο, αλλά τείχος είναι δυνατό να παραλληλιστεί με την Ερέτρια, το Λευκαντί, αλλά και τη Κύμη ως προς τα υλικά δομής που χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση των περιβόλων και του τείχους αντίστοιχα. Ο περίβολος στην Ερέτρια είναι χτισμένος από ακατέργαστους μεγάλους λίθους, ενώ για την πλήρωση των αρμών χρησιμοποιήθηκαν μικροί λίθοι¹¹⁷. Παρόμοια υλικά δομής χρησιμοποιούνται για τους υπόλοιπους περιβόλους. Το τείχος της Κεφάλας αποτελείτο από αδρά κατεργασμένους μεσαίου και μικρού μεγέθους λίθους με κατά τόπους σφήνες.

Οι διαφορές που παρατηρούνται στα υλικά δομής των κτιρίων μεταξύ της Κεφάλας και των περιπτώσεων του Κύνου, της Άλου, της Μένδης και του Ποσειδίου είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι έγκεινται στη γεωγραφική θέση των περιπτώσεων. Σε όλες τις προαναφερθείσες θέσεις χρησιμοποιούνται κροκάλες ή κροκαλοπαγείς λίθοι, οι οποίοι θα βρίσκονταν σε μεγάλες ποσότητες, ικανές για την οικοδόμηση των κτιρίων.

Η επιλογή των θέσεων των εξεταζόμενων περιπτώσεων φαίνεται να είναι άμεσα συνυφασμένη με τις εμπορικές δραστηριότητες του κάθε οικισμού. Οι θέσεις προσέφεραν άμεση πρόσβαση στη θάλασσα και φυσικά λιμάνια. Όπως στη Κεφάλα έτσι και στην Ερέτρια, τον Ωρωπό, τον Κύνο, τη νησίδα Μήτρου, το Λευκαντί, το Καραμπουρνάκι, στη Θεοτόκο και την Άλο, καθώς και στη Μένδη, την Τορώνη και τη Μεθώνη, προσφέρεται άμεση πρόσβαση στη διακίνηση των εμπορευμάτων.

¹¹⁶Μαζαράκης Αινιάν 2006, 641 – 643.

¹¹⁷Θέμελης 1974, *ΠΑΕ* 34 – 46.

2. Κεραμική

2.1 Γενικά στοιχεία για τη κεραμική της περιόδου

Η κεραμική αποτελεί μια κατηγορία υλικών καταλοίπων, η οποία λόγω της διαδεδομένης και πολύπλευρης χρήσης της έχει διττό χαρακτήρα. Αφενός αποτελεί καλλιτεχνική έκφραση των κεραμέων της εποχής, οπότε είναι δυνατό να ενταχθεί στην κατηγορία της τέχνης, αφετέρου δε αποτελεί ένα μέσο για την διεκπεραίωση καθημερινών αναγκών¹¹⁸. Η καλλιτεχνική αξία της κεραμικής όσο και η χρηστική της αξία διαπλέκονται στις περισσότερες των περιπτώσεων με τέτοιο τρόπο, ώστε είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί ως αδιαμφισβήτητος μάρτυρας της κοινωνικής δομής, αλλά και της συνδεσιμότητας που επιδείκνυε μία θέση σε συνάρτηση με άλλες θέσεις, η οποία προέκυπτε μέσω των εμπορικών οδών.

Η μετάβαση από την υπομηκυναϊκή περίοδο στην πρωτογεωμετρική χαρακτηρίζεται από αλλαγές, που συντελέστηκαν τόσο στη διακόσμηση των αγγείων, όσο και στο σχήμα τους¹¹⁹. Στην υπομηκυναϊκή περίοδο κυριαρχούν κοσμήματα, όπως τα ομόκεντρα τόξα, η κυματοειδής γραμμή, τα ενάλληλα τρίγωνα, το δικτυωτό τρίγωνο και ο θύσανος¹²⁰. Ωστόσο, τα κοσμήματα, που κυριαρχούν στη πρωτογεωμετρική περίοδο δε φέρουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τα κοσμήματα της προηγούμενης περιόδου, όπου παρατηρούμε ότι τα κοσμήματα, όπως και τα σχήματα των αγγείων εξελίσσονται στη διάρκεια του χρόνου διατηρώντας κάποια χαρακτηριστικά από προγενέστερες φάσεις. Χαρακτηριστικό

¹¹⁸Ενδεικτικά λόγος για την χρηστική και καλλιτεχνική αξία των αγγείων γενικότερα, ανεξαρτήτως του υλικού κατασκευής τους, γίνεται στο: Scheibler 1992, 21 – 37.

¹¹⁹Cook³ 1994, 16.

¹²⁰Για την υπομηκυναϊκή κεραμική βλ. Mounitjov 1998, 202 – 208.

της κεραμικής της περιόδου μεταξύ του 1100 και 700 π.Χ. αποτελούν τα γεωμετρικά μοτίβα, τα οποία κυριαρχούν στη διακόσμηση των αγγείων. Η γεωμετρική περίοδος στη πραγματικότητα αποτελεί μία μεταβατική περίοδο μεταξύ των μυκηναϊκών χρόνων και της αρχαϊκής περιόδου.

Τα διακοσμητικά θέματα της περιόδου περιλαμβάνουν γεωμετρικά σχήματα. Τα συνήθη σχήματα είναι η τεθλασμένη γραμμή, ο ρόμβος, το ζατρίκιο, ο κύκλος, το ημικόκλιο, η καμπύλη γραμμή, ο μαϊάνδρος και ο σταυρός. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι για το σχηματισμό των κύκλων, των ημικυκλίων και των υπολοίπων κοσμημάτων χρησιμοποιείται ο κανόνας και ο διαβήτη¹²¹ συντελώντας με καθοριστικό τρόπο στην οργάνωση του χώρου του αγγείου.

2.2 Συγκριτική μελέτη των ευρημάτων της θέσης με τις υπό εξέταση περιπτώσεις¹²²

2.2.1 Ανοιχτά Αγγεία

Τα κεραμικά ευρήματα που εντοπίστηκαν στην Κεφάλα ανάγονται στην ύστερη Πρωτογεωμετρική έως και την αρχαϊκή περίοδο. Το δημοσιευμένο έως σήμερα υλικό προέρχεται κυρίως από τις επιφανειακές έρευνες, που διεξήχθησαν κατά τα έτη 2009, 2010 και 2011 στο πλάτωμα εσωτερικά των τειχών, όπως και στο εξωτερικό αυτών¹²³. Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρηθεί η συγκριτική μελέτη των κεραμικών ευρημάτων της Κεφάλας Σκιάθου με τα αντίστοιχα ευρήματα των υπολοίπων υπό εξέταση περιπτώσεων. Η μελέτη θα επικεντρωθεί κατ'

¹²¹Για την τεχνική που χρησιμοποιούσαν για τη κόσμηση των αγγείων με κύκλους ή ημικόκλια με τη χρήση διαβήτη βλ. Jacob – Felsch 1998, 193 – 199.

¹²²Η πραγμάτευση αυτού του κεφαλαίου θα βασιστεί, κυρίως, στις προκαταρκτικές μελέτες της Αλεξάνδρας Αλεξανδρίδου, η οποία μελετά το υλικό της Κεφάλας, που χρονολογείται στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους.

¹²³Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 365.

αποκλειστικότητα σε μακροσκοπικές παρατηρήσεις, εφόσον λόγω της πρωιμότητας της έρευνας δεν έχουν πραγματοποιηθεί εργαστηριακές αναλύσεις των πηλών των αγγείων. Συγκεκριμένα, θα γίνει λόγος για την περιεκτικότητα των πηλών, καθώς επίσης και για τη διακόσμηση που φέρουν, πράγμα το οποίο θα αποτελέσει το κύριο μέτρο σύγκρισης μεταξύ των δειγμάτων κεραμικής από όλες τις περιπτώσεις.

Τα περισσότερα όστρακα από την Κεφάλα ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία και ειδικότερα σε σκύφους, σκυφοειδείς κρατήρες, κύπελλα και κανθάρους. Τα κλειστά αγγεία – αμφορείς, υδρίες, οινοχόες, αμφορίσκοι και λήκυθοι – είναι και αυτά παρόντα, παρόλο που έχουν εντοπιστεί σε μικρότερες ποσότητες. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός της εύρεσης θραυσμάτων από εμπορικούς αμφορείς, οι οποίοι θα αναλυθούν και θα παρουσιαστούν στη συνέχεια του κεφαλαίου.

Οι σκύφοι με τα κρεμάμενα ημικύκλια (**εικ. 16**) αποτελούν μεγάλο μέρος των οστράκων, που εντοπίστηκαν στη Κεφάλα. Ο συγκεκριμένος τύπος συναντάται ευρέως στην Εύβοια και τη Θεσσαλία, την περιοχή του βορείου Αιγαίου και ειδικότερα στην περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου¹²⁴. Αν και τα κρεμάμενα ημικύκλια δε φαίνεται να διαφοροποιούνται ως προς τη τεχνοτροπία, αλλά μονάχα ως προς τον αριθμό τους από τη Πρωτογεωμετρική έως και την ύστερη Γεωμετρική περίοδο, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των σκύφων ποικίλουν ανάλογα με την περίοδο.

Οι Desborough και Coldstream ομαδοποίησαν τους σκύφους σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους: στην Α ενέταξαν αυτούς που έχουν χαμηλό και ελαφρώς έξω νεύον χείλος, στη Β εκείνους με υψηλό και έξω νεύον χείλος, και στη C όσους είχαν έσω νεύον χείλος. Επί του ζητήματος τοποθετήθηκε και η Kearsley βασιζόμενη, επίσης, στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των σκύφων – δίνοντας βάση στη διαμόρφωση του χείλους, αλλά και του σώματός τους – προχωρώντας στη διάκριση έξι κατηγοριών με υποκατηγορίες για καθεμία

¹²⁴Tiverios 2008, 5 – 8. Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366.

από αυτές. Οπότε, η χρονολόγηση των εν λόγω αγγείων δεν έγκειται μονάχα στη διακόσμησή τους, αλλά και στα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά¹²⁵.

Σύμφωνα με τις προκαταρκτικές μελέτες¹²⁶, που έχουν διενεργηθεί, ο πηλός μεταξύ των ευρημάτων είναι παρόμοιος και είναι δυνατόν να κατανεμηθεί σε κατηγορίες, ανάλογα με τη διακόσμηση που έφεραν τα αγγεία. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει όστρακα, που προέρχονται από αγγεία με κρεμάμενα ημικύκλια. Ο πηλός είναι σκούρος καστανός, χωρίς ασημίζουσα μαρμαρυγία. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι σκύφοι με κύκλους. Σε αυτήν την περίπτωση το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από ωχρό έως και κοκκινωπό, χωρίς να μπορεί να καθοριστεί η προέλευσή του, όπως συμβαίνει και στην προηγούμενη κατηγορία¹²⁷. Η τρίτη κατηγορία αφορά τους σκυφοειδείς κρατήρες και η τέταρτη και τελευταία κατηγορία αφορά τους εμπορικούς αμφορείς, για τους οποίους θα γίνει εκτενής λόγος στη συνέχεια.

Η προέλευση των πηλών δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί με ακρίβεια, ωστόσο είναι δυνατός ο παραλληλισμός τους με αντίστοιχους ως προς την περιεκτικότητα πηλούς από τις υπόλοιπες θέσεις – περιπτώσεις. Η Εύβοια αποτελεί το σημείο αναφοράς τόσο για τους πηλούς όσο και για τη διακόσμηση των αγγείων. Αν και ο πηλός του ερετριακού εργαστηρίου διακρίνεται για τη καθαρότητά του και το κιτρινέρυθρο έως και το έντονο κεραμιδί χρώμα του¹²⁸, δε λείπουν παραδείγματα, που προσομοιάζουν με αυτά από τη Κεφάλαια¹²⁹. Το Λευκαντί φαίνεται να έχει μεγαλύτερη συνάφεια ως προς το χρώμα των πηλών.

Η κεραμική της Θεσσαλίας μελετήθηκε εκτενώς από τον Νικόλαο Βερδελή και την Γαρυφαλλιά Αρβανίτου – Μεταλληνού. Λόγω των ελαχίστων ερευνών που έχουν

¹²⁵Περισσότερα για το ζήτημα βλ. Desporough 1952, 180 – 194. Kearsley 1989, 1 – 213. Coldstream 2009, 148 – 195 (γενικά για την κεραμική στην Εύβοια και τη Θεσσαλία).

¹²⁶Alexandridou 2013 (υπό έκδοση) και Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 365 – 374.

¹²⁷Alexandridou 2013 (υπό έκδοση)

¹²⁸Ανδρειωμένου 1979, 130, σημ. 4.

¹²⁹Ανδρειωμένου 1979, 134, αρ. κατ. 15.

πραγματοποιηθεί στην περιοχή θα παρατεθούν τα κοινά γνωρίσματα των πηλών του Θεσσαλικού χώρου, σύμφωνα με τις μελέτες των παραπάνω μελετητών, χωρίς να γίνει ιδιαίτερη αναφορά για καθεμιά από τις υπό μελέτη θέσεις¹³⁰. Ο πηλός που συναντάται στην Ηπειρωτική Ελλάδα διαφέρει και στις πλείστες των περιπτώσεων είναι καθαρός. Ο χρωματισμός του πηλού έχει ως εξής: πορτοκαλόχρωμος ή κεραμόχρωμος, καστανός, ερυθρός και τεφρός¹³¹. Ο πηλός, ο οποίος αφορά κυρίως τις παραθαλάσσιες θέσεις της Θεσσαλίας είναι καθαρός και χρώματος γκρίζου έως και ερυθρού¹³². Χαρακτηριστικό της σύστασης του πηλού που συναντάται στις θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου είναι η ασημίζουσα μαρμαρυγία. Οπότε ομοιότητες ως προς τα χαρακτηριστικά του πηλού διακρίνονται και στις τρεις γεωγραφικές ενότητες με τη Κεφάλα.

Η στρωματογραφική τομή σε συνάφεια με τον Τ.1.3 έφερε στο φως αρκετά θραύσματα σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια (εικ. 17), πολλά εκ των οποίων δύνανται να χρονολογηθούν στην Υπο – Πρωτογεωμετρική περίοδο¹³³. Παράλληλα παραδείγματα αυτών εντοπίζονται στην Εύβοια, τη Θεσσαλία, αλλά και το Βόρειο Αιγαίο. Η περιοχή της Εύβοιας βρίθει τέτοιων παραδειγμάτων, καθώς οι σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια αποτελεί το «σήμα» κατατεθέν του ευβοϊκού εργαστηρίου. Στην Ερέτρια έχουν εντοπιστεί αρκετά δείγματα αυτού του τύπου σκύφου, ο οποίος συνιστά το συχνότερο εύρημα¹³⁴. Το Λευκαντί, επίσης, αποτελεί

¹³⁰ Αρβανίτου – Μεταλληνού 1998. Βερδελής 1958. Ιδιαίτερη αναφορά στο πηλό της κεραμικής που εντοπίστηκε στις υπό μελέτη θέσεις θα πραγματοποιηθεί συγχρόνως με την αναφορά παράλληλων ως προς τη διακόσμηση παραδειγμάτων, όπου αυτό είναι δυνατό.

¹³¹ Η Αρβανίτου – Μεταλληνού στη διατριβή της έχει κατανείμει τη κεραμική ανάλογα με τη διακόσμηση ή μη που έφερε και βάσει αυτού του διαχωρισμού προχωρά και στην αναφορά της τεχνικής που χρησιμοποιήθηκε για καθεμιά από τις κατηγορίες. Φαίνεται ότι η τεχνική και ειδικότερα ο πηλός διέφερε ανάλογα με τη διακόσμηση που έφεραν τα αγγεία. Για το ζήτημα βλ. περισσότερα στο Αρβανίτου – Μεταλληνού, 1998. Τόμος Β', 224, 239, 255 – 256, 257 – 258, 263, 266,.

¹³² Βερδελής 1958, 40.

¹³³ Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366. Alexandridou 2013 (υπό εκτύπωση).

¹³⁴ Ανδρειωμένου, 1975, 206 κ.ε., 1977, 128 κ.ε., 1981, 90.

«πηγή» παραδειγμάτων¹³⁵, ενώ δε διαφοροποιείται του «κανόνα» η Κύμη και η Χαλκίδα¹³⁶.

Οι σκύφοι με τα κρεμάμενα ημικύκλια υιοθετήθηκαν και από τους Θεσσαλούς τεχνίτες μέσω της Ευβοίας¹³⁷. Παραδείγματα σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια έχουν εντοπιστεί σε θέσεις της Θεσσαλίας. Επίσης, συνήθης είναι η εμφάνιση τέτοιων παραδειγμάτων¹³⁸ και στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου πράγμα, το οποίο δείχνει την επαφή, σε πρώτη ανάλυση της περιοχής αυτής με την Εύβοια.

Εντοπίστηκε μία ακόμη ομάδα σκύφων, η οποία διακοσμείται με ομόκεντρους κύκλους¹³⁹ (εικ. 18). Ο συγκεκριμένος τύπος σκύφου φαίνεται ότι επιχωριάζει περισσότερο στην Εύβοια¹⁴⁰ παρά στη Θεσσαλία, ενώ τα παραδείγματα που εντοπίστηκαν στο Βόρειο Αιγαίο¹⁴¹ είναι ελάχιστα. Ο συγκεκριμένος τύπος χρονολογείται στην ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο¹⁴².

Ωστόσο, εκτός των σκύφων έχουν εντοπιστεί και κάνθαροι, οι οποίοι επιχωρίασαν από τη Θεσσαλία, εφόσον πρόκειται για τυπικό θεσσαλικό σχήμα¹⁴³. Τα θραύσματα που εντοπίστηκαν έχουν ως εξής: ένα θραύσμα χείλους χειροποίητου κανθάρου με

¹³⁵Popham et. al. 1990, 22 – 23, και pl. 12, pl. 48, fig. 115, 156, pl. 49, fig. 157, 160.

¹³⁶Andreiomenu 1985, 51 κ.ε..

¹³⁷Coldstream 2003, 54.

¹³⁸Βλ. ενδεικτικά: για το Καραμπουρνάκι: Τιβέριος 1987 (1988), 255, Τιβέριος et al. 2009, 267, Σίνδο: Τιβέριος et al. 1994 (1998), 229, εικ. 2, Μένδη: Βοκοτοπούλου 1990 (1993) εικ. 7.

¹³⁹Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366.

¹⁴⁰Για παραδείγματα σκύφων με ομόκεντρους κύκλους από το Λευκαντί βλ. DesboroughColdstream 1979 – 1980, 301, DesboroughDickinson 1979 – 1980, 37.

¹⁴¹Ένα τέτοιο παράδειγμα προέρχεται από το Καραμπουρνάκι, χωρίς όμως η ταύτισή του να είναι ακριβής λόγω της αποσπασματικότητας του οστράκου που βρέθηκε. βλ. Χατζής 2008, αρ. κατ. 12 και πίν. 2, 12.

¹⁴²Περισσότερα για τους σκύφους με ομόκεντρους κύκλους, καθώς και για τη χρονολόγηση που έχει προταθεί βλ. Desborough 1952, 194-195, Desborough, Coldstream 1979 – 1980, 300 – 301, CatlingLemos 1990, 21 – 22, Lemos 2002, 39.

¹⁴³Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366.

αβακωτό κόσμημα¹⁴⁴. Επίσης βρέθηκαν κάρθαροι, οι οποίοι διακοσμούνται με κρεμάμενα ημικύκλια και ιστάμενα διάγραμμα τρίγωνα (**εικ. 21**). Το τελευταίο κόσμημα είναι χαρακτηριστικό του θεσσαλικού εργαστηρίου και εντοπίζεται στη Θεσσαλία και στο Βόρειο Αιγαίο¹⁴⁵.

Ένας ακόμη τύπος σκύφου, ο σκυφοειδής κρατήρας εντοπίστηκε στη Κεφάλα. Πιο συγκεκριμένα εντοπίστηκαν θραύσματα σκυφοειδών κρατήρων, οι οποίοι χρονολογούνται από την Υποπρωτογεωμετρική έως και την Υποπροτογεωμετρική ΙΙΙ περίοδο. Δύο θραύσματα εξ αυτών φέρουν ομόκεντρους κύκλους, οι οποίοι κοσμούνται στο κέντρο τους με εξηρημένο σταυρό¹⁴⁶ (**εικ. 19**).

Επιπλέον, εντοπίστηκαν θραύσματα δύο σκύφων, οι οποίοι διαφοροποιούνται ως προς τη διακόσμηση από τους υπόλοιπους που φέρουν ημικύκλια και κύκλους. Πιο συγκεκριμένα στη ζώνη στη ζώνη των λαβών εμφανίζουν ζιγκ ζαγκ ή διαγώνιες γραμμές¹⁴⁷. Πρόκειται για ένα κόσμημα που προέρχεται από το ευβοϊκό εργαστήριο. Εμφανίζεται στην αρχή της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου, ενώ συνεχίζει έως την αρχή της Υστερογεωμετρικής περιόδου¹⁴⁸.

¹⁴⁴ό.π. σημ. 96 για παραδείγματα χειροποίητου κανθάρου με αβακωτό κόσμημα από τη Θεσσαλία βλ. σημ. 18.

¹⁴⁵Για παραδείγματα σκύφων με ιστάμενα διάγραμμα τρίγωνα από τη Θεσσαλία βλ. Gimatzidis 2010, 175, σημ. 983. Για παράδειγμα από τη Μακεδονία βλ. Τιβέριος 1993, εικ. 3. Επίσης για σκύφους, κανθάρους θεσσαλικής προέλευσης με ιστάμενα διάγραμμα τρίγωνα από τη Μένδη βλ. Βοκοτοπούλου 1990 (1994), 400 – 401.

¹⁴⁶Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366, όπου και τα παράλληλα από τη Θεσσαλία με τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴⁷Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366.

¹⁴⁸Coldstream 1968, 168.

2.2.2 Κλειστά αγγεία

Τα κλειστά αγγεία, αν και σε περιορισμένο αριθμό σε σχέση με τα ανοιχτά, αποτελούν μέρος των κεραμικών ευρημάτων της Κεφάλας. Αναλυτικότερα έχουν εντοπιστεί θραύσματα υδριών, αμφορέων, ληκύθων, οινοχόων και αμφορίσκων¹⁴⁹. Ενδιαφέρον επιδεικνύει η εύρεση ενός τμήματος λαιμού υδρίας, χρονολογούμενο στο πρώτο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ.. Η διακόσμηση αποτελείται από οριζόντιες ζώνες που φέρουν κυματοειδείς ταινίες. Ανάλογα δείγματα έχουν εντοπιστεί στο Λευκαντί και στην Ιωλκό¹⁵⁰.

Ακόμη εντοπίστηκαν θραύσματα αμφορέων, που φέρουν διακόσμηση ομόκεντρων ημικυκλίων στον ώμο του αγγείου¹⁵¹ (εικ. 20). Τέτοια παραδείγματα αγγείων είναι γνωστά από τη Θεσσαλία, το Λευκαντί¹⁵².

2.2.3 Εμπορικοί Αμφορείς

Οι εμπορικοί αμφορείς αποτελούν σημαντικό αρωγό για τη διαπίστωση των σχέσεων, κυρίως των εμπορικών και οικονομικών, μεταξύ των υπό μελέτη περιπτώσεων. Στη Κεφαλα εντοπίστηκαν θραύσματα από εμπορικούς αμφορείς, οι οποίοι ανήκουν στις ομάδες I, II και μεταβατικού τύπου κατά τον Richard Catling¹⁵³. Η Ομάδα I εμφανίζεται γύρω στο 1050 – 950 π.Χ., ακολουθεί ο Μεταβατικός τύπος, ο οποίος χρονολογείται από τον 10^ο έως το τέλος του 9^{ου} με αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. και τέλος η Ομάδα II, που χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ.¹⁵⁴.

¹⁴⁹Alexandridou 2013, (υπό εκτύπωση).

¹⁵⁰Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 365.

¹⁵¹Ερδελής 1958, 7, πίν. 2.3 – 4. Αλεξανδρίδου 2012 (2015) 367.

¹⁵²Lemos 2002, fig. 25.1.

¹⁵³Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 367 – 369, Alexandridou 2013 (υπό εκτύπωση).

¹⁵⁴Catling 1998.

Τα στοιχεία εκείνα, που διαφοροποιούν τους τρεις τύπους εμπορικών αμφορέων αφορούν τόσο τη μορφολογία των εν λόγω αγγείων όσο και τη διακόσμηση που έφεραν, καθώς και το πηλό που χρησιμοποιήθηκε για τη παραγωγή τους. Ο τύπος της Ομάδας I χαρακτηρίζεται από χαμηλή βάση, το λαιμό που είναι αρκετά υψηλός, τις λαβές που φύονται από τους ώμους του αγγείου και απολήγουν στο μέσον του λαιμού του¹⁵⁵. Η διακόσμηση απαρτίζεται από ομάδες ομόκεντρων κύκλων σε ζώνη που βρίσκεται στον ώμο των αγγείων. Επίσης, μεταξύ των ομάδων των ομόκεντρων κύκλων συνηθίζονται και κυματοειδείς γραμμές. Οι λαβές φέρουν αυλακώσεις, οι οποίες συχνά έχουν ταινίες.

Ο μεταβατικός τύπος συνδυάζει χαρακτηριστικά της Ομάδας I και II. Η χρονολόγηση που δίδεται σε αυτή την ομάδα από τον Catling, όπως έχει ήδη αναφερθεί, βρίσκεται στον 10^ο έως και τα τέλη 9^{ου} με αρχές 8^{ου} αι. π.Χ.. Ωστόσο, υποδιαίρεσε σε τρεις επιμέρους ομάδες τον μεταβατικό τύπο. Η πρώτη ομάδα, η ομάδα 1, χρονολογείται στο πρώτο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ, η δεύτερη ομάδα, ομάδα 2, στο δεύτερο μισό του 10^{ου} και το πρώτο μισό του 9^{ου} αι. π.Χ. και τέλος η τρίτη ομάδα, ομάδα 3, χρονολογείται από το 875 έως 800 π.Χ.. Έτσι, ο μεταβατικός τύπος, ανάλογα με την υπο – ομάδα στην οποία εντάσσεται φέρει και διαφοροποιημένα μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της ομάδας 1 του μεταβατικού τύπου διαφοροποιούνται μονάχα ως προς το σώμα του αγγείου, το οποίο είναι πιο ψηλό σε σχέση με την Ομάδα I, τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά είναι παρόμοια. Ως προς τη διακόσμηση ο αριθμός των ομόκεντρων κύκλων αυξάνεται, ενώ οι τέσσερις ταινίες, οι οποίες βρισκόταν κάτωθεν των ομόκεντρων κύκλων αρχίζουν να διαφοροποιούνται¹⁵⁶. Η υποομάδα 2 δε διαφέρει πολύ από την 1. Τέλος, η υποομάδα 3, όπως αντίστοιχα παρατηρήθηκε και για την

¹⁵⁵Catling 1998, 166.

¹⁵⁶Catling 1998, 171 – 172.

υποομάδα I με την Ομάδα I, προσιδιάζει στην Ομάδα II. Το χείλος αρχίζει να γίνεται εξώκυρτο, ο λαιμός του αγγείου είναι πιο κοντός, ενώ φέρει κοντό πόδι με δακτυλιόσχημη βάση. Τέλος, τα διακοσμητικά στοιχεία που φέρει είναι οι ομόκεντροι κύκλοι, οι οποίοι είναι περισσότεροι από τη προηγούμενη ομάδα¹⁵⁷.

Ο τύπος II ως προς τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά έχει χαμηλή βάση, σώμα καμπύλο, κοντό και φαρδύ λαιμό, το χείλος του είναι εξώκυρτο, ενώ η επιφάνειά του είναι επίπεδη ή ελάχιστα καμπύλη. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι λαβές είναι κάθετες και γεννώνται στον ώμο του αγγείου και απολήγουν στο μέσο περίπου του λαιμού. Όσον αφορά τη διακόσμηση του συγκεκριμένου τύπου συνήθως υφίστανται τρεις ομάδες των επτά έως και έντεκα κύκλων με τέσσερις στο σύνολο ταινίες κάτωθεν αυτών εκ των οποίων εκείνη που εφάπτεται με τους ομόκεντρους κύκλους είναι πιο φαρδιά¹⁵⁸.

Τα θραύσματα που προήλθαν από τις έρευνες που πραγματοποιούνται στη Κεφάλαι εντάσσονται και στις τρεις ομάδες των εμπορικών αμφορέων¹⁵⁹. Πιο συγκεκριμένα εντοπίστηκαν δύο συγκολλώμενα θραύσματα της Ομάδας I από τον ώμο του αγγείου **(εικ. 22)**. Όσον αφορά τη διακόσμηση φέρει μία ομάδα ομόκεντρων κύκλων, τεσσάρων κύκλων στο σύνολο, και πέντε κυματοειδείς γραμμές, οι οποίες βρίσκονται άνωθεν της ομάδας των ομόκεντρων κύκλων και αριστερά αυτής. Στο ανώτερο τμήμα των θραυσμάτων διαφαίνεται πλατιά μελανού χρώματος ταινία. Οι εμπορικοί αμφορείς αυτής της ομάδας δεν έχουν μελετηθεί, όπως εκείνοι της ομάδας II για παράδειγμα, καθώς δεν έχει δημοσιευθεί το υλικό που προέρχεται από τις διάφορες περιοχές από τις οποίες έχουν παρουσιαστεί αντίστοιχα δείγματα. Σύμφωνα με τη μελέτη του Catling και από τα πορίσματα των ανασκαφών τέτοιοι

¹⁵⁷ Catling 1998, 174 – 175.

¹⁵⁸ Γυματζίδης 2002, Catling 1998.

¹⁵⁹ Μαζαράκης 2012, (Ηλεκτρονικός Κόμβος Ανασκαφής Κεφάλαι Σκιάθου). Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 367, Alexandridou (υπό έκδοση).

αμφορείς έχουν εντοπιστεί στο Λευκαντί, την Ιωλκό, την Μένδη¹⁶⁰, την Σίνδο, όπως έδειξε πρόσφατη μελέτη του Στέφανου Γιμαντζίδη¹⁶¹, στη Τορώνη¹⁶² και στη Μεθώνη¹⁶³.

Ο αμφορέας μεταβατικού τύπου στη Κεφάλα εκπροσωπείται από τρία συγκολλώμενα θραύσματα¹⁶⁴ (**εικ. 23**). Υπάρχουν δύο ομάδες ομόκεντρων κύκλων. Η πρώτη ομάδα έχει σωθεί κατά το ήμισυ με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε ότι αποτελείται από έντεκα ομόκεντρους κύκλους, ενώ από τη δεύτερη ομάδα σώζονται έξι ομόκεντροι κύκλοι. Οι δύο ομάδες φαίνεται να συμπλέκονται μεταξύ τους στο επίπεδο του τελευταίου ομόκεντρου κύκλου. Ο αριθμός των ομόκεντρων κύκλων, καθώς και το κόσμημα που υπάρχει μεταξύ τους είναι χαρακτηριστικά της ομάδας I και II αντίστοιχα¹⁶⁵ πράγμα που συντείνει στην άποψη ότι τα συγκεκριμένα θραύσματα ανήκουν στον μεταβατικό τύπο. Τα δείγματα που εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο είναι ελάχιστα και τα περισσότερα προέρχονται από τη Θεσσαλία, το Λευκαντί¹⁶⁶, και τη Τορώνη¹⁶⁷. Ωστόσο, έχουν βρεθεί και μερικά δείγματα του συγκεκριμένου τύπου στη Σίνδο¹⁶⁸.

Ο επόμενος χρονολογικά τύπος II εμπορικού αμφορέα βρέθηκε επίσης στη Κεφάλα (**εικ. 24**). Πιο συγκεκριμένα βρέθηκε ένα θραύσμα, ο πηλός του οποίου είναι ανοιχτός, καστανός με τεφρό πυρήνα και αρκετή ασημίζουσα μαρμαρυγία, όπως και

¹⁶⁰ Catling 1998, 155 – 162.

¹⁶¹ Gimatzidis 2010, 253.

¹⁶² Papadopoulos 2005, 427 – 430.

¹⁶³ Gimatzidis 2006, 217.

¹⁶⁴ Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 367.

¹⁶⁵ Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 367. Alexandridou (υπόέκδοση).

¹⁶⁶ Αλεξανδρίδου 2012 (2015) 368. Alexandridou (υπόέκδοση).

¹⁶⁷ Papadopoulos 2005, 430.

¹⁶⁸ Gimatzidis 2010, 254 – 257, όπου και γενικά στοιχεία για τον συγκεκριμένο τύπο αμφορέα, καθώς και παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στο Θερμαϊκό κόλπο.

πολλά σχιστολιθικά εγκλείσματα¹⁶⁹. Ο συγκεκριμένος τύπος φαίνεται να είναι ευρέως διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο και ακόμη περισσότερο στη περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου. Αναλυτικότερα αρκετά δείγματα εκτός του Θερμαϊκού κόλπου εντοπίστηκαν στο θεσσαλικό χώρο¹⁷⁰, όπως έχει επισημαίνει και η Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, αλλά και στην Εύβοια. Αρκετά δείγματα έχουν εντοπιστεί στο Καραμπουρνάκι¹⁷¹, τη Μένδη και τη Σίνδο¹⁷².

Οι εμπορικοί αμφορείς αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο της μελέτης για την αναγνώριση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των διάφορων οικισμών. Σημαντική είναι η αναγνώριση των κέντρων παραγωγής για καθεμιά από τις προαναφερθείσες ομάδες εμπορικών αμφορέων. Με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατό να ανασυνθέσουμε τον εμπορικό χάρτη της περιόδου που μελετάται. Οι εμπορικοί αμφορείς τύπου Ι σύμφωνα με τον Catling¹⁷³ κρίνεται ότι το κέντρο παραγωγής τους θα πρέπει να αναζητηθεί στη Λοκρίδα είτε στη Θεσσαλία. Ο μεταβατικός τύπος, όπως σημειώθηκε και πιο πάνω εντοπίζεται κυρίως στη Θεσσαλία και στην Εύβοια, χωρίς, όμως, να είναι δυνατός ο εντοπισμός του κέντρου παραγωγής τους, εφόσον το σχετικό υλικό που έχει δημοσιευθεί για τη συγκεκριμένη ομάδα δεν προέρχεται από καλά χρονολογημένα στρώματα. Η ομάδα ΙΙ των εμπορικών αμφορέων φαίνεται να έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το κέντρο παραγωγής τους εντοπίζεται στον Θερμαϊκό κόλπο και ειδικότερα στη Σίνδο. Η εύρεση και των τριών τύπων εμπορικών αμφορέων στην Κεφάλα μπορεί να αποτελέσει δείκτη για τις σχέσεις που ανέπτυξε με τις υπόλοιπες υπό εξέταση περιοχές, αλλά και δείκτη της δομής και της οικονομίας της κοινωνίας της.

¹⁶⁹ Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 368 και Alexandridou (υπό έκδοση).

¹⁷⁰ Catling 1998, 69. Sipsie–Eschbach 1991, 123–124, πίν.34: 13, 14,35:1–5.

¹⁷¹ Βλ. ενδεικτικά: Τιβέριος 2009, 392 και εικ. 13, Τσιμπίδου et al. 2006 (2008) εικ. 7.

¹⁷² Βλ. ενδεικτικά: Gimatzidis 2010, 258 – 267, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷³ Catling 1988.

3. Κοινωνία και Οικονομία: η αλληλεπίδραση της Κεφάλας με τις περιοχές της Θεσσαλίας, της Εύβοιας και του Βορείου Αιγαίου

Οι Πρώιμοι Ιστορικοί Χρόνοι επονομαζόμενοι, επίσης, και ως «Σκοτεινοί Αιώνες» ή ακόμη και ως «Ηρωική Εποχή» ήγειραν πληθώρα ερωτημάτων, τα οποία συνοδεύθηκαν από πλήθος υποθέσεων. Το βασικό ερώτημα παραμένει: ποιος ήταν ο ρόλος των κοινωνιών σε αυτή την περίοδο και ακόμη πιο συγκεκριμένα, ποιες ήταν οι σχέσεις που οι οικισμοί της περιόδου ανέπτυξαν μεταξύ τους και υπό ποιες προϋποθέσεις. Η μελέτη όλων αυτών των οικισμών και των επιμέρους κινητών και ακίνητων ευρημάτων τους είναι δυνατόν να στοιχειοθετήσει μέρος της κοινωνίας ή ακόμη και της διασύνδεσης που ανέπτυξαν οι οικισμοί στο πέρασμα του χρόνου.

Η Κεφαλα αποτελεί μία αρκετά καλή περίπτωση μελέτης, καθώς τα στοιχεία που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη εγείρουν ερωτήματα σχετικά με το εμπόριο της εποχής. Κάνοντας μία συνοπτική ανασκόπηση των κεραμικών ευρημάτων της θέσης είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ότι εντοπίζονται ευρήματα από την Εύβοια, τη Θεσσαλία, αλλά και το Βόρειο Αιγαίο. Ο μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων σκύφων με ομόκεντρα ημικύκλια ή ομόκεντρους κύκλους υποδηλώνουν τη σχέση της Κεφάλας με τις περιοχές της Εύβοιας και ακόμη περισσότερο με αυτές της Ερέτριας και του Λευκαντιού, όπου και βρίσκονται τα εργαστήρια παραγωγής των εν λόγω αγγείων. Η Θεσσαλία, επίσης, φαίνεται να έχει διασυνδέσεις με την Κεφαλα. Εντοπίστηκαν θεσσαλικά αγγεία, όπως είναι ο χειροποίητος κάνθαρος, ο οποίος έφθασε στη Θεσσαλία από τη Μακεδονία, αλλά και οι τροχήλατοι κάνθαροι με διακόσμηση ιστάμενων διάγραμμων τριγώνων¹⁷⁴. Αγγεία με τέτοια διακόσμηση εντοπίστηκαν και στη Μακεδονία¹⁷⁵, υποδεικνύοντας παράλληλα και τη σχέση της Θεσσαλίας με τη Μακεδονία. Το σημαντικότερο δείγμα αυτής της σχέσης μεταξύ

¹⁷⁴ Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 366 – 367.

¹⁷⁵ βλ. σημ. 145 και 146.

της Κεφάλας και της Θεσσαλίας, ίσως αποτελεί η εύρεση του εμπορικού αμφορέα τύπου I ενισχύοντας την υπόθεση της ύπαρξης εμπορικών σχέσεων μεταξύ αυτών των δύο περιοχών.

Ωστόσο, εκτός των όμορων και γειτονικών περιοχών, η Κεφάλα διατηρούσε εμπορικές σχέσεις και με περιοχές του Βορείου Αιγαίου. Το σημαντικότερο σήμα αυτού αποτελεί η ύπαρξη θραυσμάτων εμπορικού αμφορέα τύπου II. Η παραγωγή του συγκεκριμένου τύπου αμφορέα γίνεται στο Βόρειο Αιγαίο¹⁷⁶. Η εύρεσή του καταδεικνύει εμπορικές σχέσεις με την Κεφάλα της Σκιάθου. Επίσης, βρέθηκαν τροχήλατοι κανθάροι με κρεμάμενα συμπλεκόμενα ημικύκλια, οι οποίοι αποτελούν μακεδονική παραγωγή¹⁷⁷.

Δεν πρέπει να λησμονηθεί και η τοπική παραγωγή αγγείων της Κεφάλας. Ο πηλός μεγάλου μέρους των οστράκων αποδεικνύει τοπική παραγωγή¹⁷⁸. Τούτο συνιστά δείγμα μιας δραστήριας, ως προς την οικονομία της, κοινωνίας. Ακόμη, βρέθηκαν και κεραμικά ευρήματα, των οποίων η προέλευση δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί, αν και σύμφωνα με την Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου είναι δυνατόν να συνθέσουν μία ομάδα με χαρακτηριστικά του ευβοϊκού εργαστηρίου¹⁷⁹.

Η αρχιτεκτονική αποτελεί εξίσου σημαντικό μάρτυρα των οικισμών. Το γεγονός ότι ο οικισμός της Κεφάλας είναι τειχισμένος σημαίνει ότι είχε ανάγκη προστασίας από εξωγενείς παράγοντες, πράγμα που δεικνύει την επαφή της Κεφάλας με άλλους εκτός του οικισμού πληθυσμούς. Για τις θέσεις της Θεσσαλίας εξαιτίας της αποσπασματικότητας των ανασκαφών δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε εάν υπήρξαν τειχισμένες ή όχι. Το οχυρωματικό τείχος και στη περίπτωση της Εύβοιας ο

¹⁷⁶Για το ζήτημα βλ. σχετικά: Γιματζίδης 2002, 1. Τιβέριος et al. 1993 (1997) 196. Τιβέριος et al. 2004 (2006) 341. Τιβέριος, Γιματζίδης 2001 (2003), 302.

¹⁷⁷Gimatidis 2010, 174 – 174, εικ. 39 B2.

¹⁷⁸Mazarakis 2012b, 17.

¹⁷⁹Alexandridou (υπό εκτύπωση).

περίβολος, φέρει ορισμένα κοινά γνωρίσματα μεταξύ των προαναφερθέντων θέσεων με εξαίρεση αυτό του Κύνου, της νησίδας Μήτηρου, της Τορώνης, της Μένδης και του Ποσειδίου. Τα υλικά δομής που χρησιμοποιούνται είναι κατά κύριο λόγο οι λίθοι.

Η διάταξη του οικισμού της Κεφάλας σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Μαζαράκη θυμίζει τη διάταξη των οικισμών της Εύβοιας¹⁸⁰. Σε σχέση με τις υπόλοιπες θέσεις παρουσιάζεται ομοιότητα ως προς τα υλικά και τον τρόπο δομής, με τι εξαιρέσεις που έχουν ήδη αναφερθεί. Συνηθίζεται το θεμέλιο να είναι λίθινο και η υπόλοιπη ανωδομή από πλίνθους, όπως διαπιστώθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Η αποσπασματικότητα του υλικού μπορεί να μην επιτρέπει την επαρκή τεκμηρίωση των υποθέσεων που γίνονται σχετικά με τη σχέση της Κεφάλας με τις υπό εξέταση γεωγραφικές περιοχές. Παρά ταύτα είναι δυνατή η διατύπωση, έστω, μερικών προκαταρκτικών συμπερασμάτων. Η Κεφάλα φαίνεται ότι κατείχε σημαντική θέση στο Αιγαίο, εφόσον η γεωγραφική της θέση είναι τέτοια που βρίσκεται στο μέσον μεταξύ της Εύβοιας και του Βορείου Αιγαίου¹⁸¹. Αυτό σημαίνει ότι αποτελούσε «ιδανική» επιλογή για τους εμπόρους που ταξίδευαν από την Εύβοια προς το Βόρειο Αιγαίο, αλλά και το αντίστροφο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των εποικισμών. Έτσι, η Κεφάλα πρέπει να γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση ειδικά κατά την Πρωτογεωμετρική και Υποπρωτογεωμετρική περίοδο¹⁸², όπως φαίνεται από τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα.

Όσον αφορά την κοινωνία της Κεφάλας είναι δυνατό να γίνουν μόνο υποθέσεις. Η διάταξη των κτιρίων του οικισμού είναι στενή, εφόσον το ένα κτίριο βρίσκεται σε

¹⁸⁰Mazarakis 2012b, 15, 2012c, 59.

¹⁸¹Mazarakis 2012b, 17.

¹⁸²Alexandridou (υπό έκδοση).

άμεση συνάφεια με το άλλο. Στην Εποχή του Σιδήρου συνηθίζεται σε οικισμούς με μεγάλο πληθυσμό το πυκνό πολεοδομικό σύστημα¹⁸³. Ωστόσο, είναι δυνατό να διατυπωθεί ότι η συγκεκριμένη επιλογή, ίσως οφείλεται σε έλλειψη χώρου και όχι τόσο στον αριθμό των ατόμων που κατοικούσαν στη Κεφάλα.

Ακόμη, η ύπαρξη οικοδομημάτων σχετικά μικρού μεγέθους, καθώς και η ύπαρξη πιθανής βιοτεχνικής ζώνης αποτελούν έναν ακόμη δείκτη για την κοινωνία της Κεφάλας. Σε αντίθεση με άλλες θέσεις, όπως είναι αυτή της Τούμπας – Λευκαντί, της Ερέτριας, της Άλου και του Ωρωπού, όπου σε κάποιες περιπτώσεις τα κτίρια είναι ευμεγέθη, στη περίπτωση της Κεφάλας δεν υφίσταται τέτοιο κτίριο. Τα κτίρια των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων αποτελούσαν δείκτη πλούτου¹⁸⁴. Οι περισσότερο «επιφανείς» διέμεναν σε μεγάλα κτίρια, όπως διαπιστώνεται και από το «Ηρώον» στο Λευκαντί. Στη περίπτωση της Κεφάλας τα κτίρια που βρέθηκαν δεν παρουσιάζουν καμία ιδιαιτερότητα είτε ως προς το μέγεθός τους είτε ως προς την πολυπλοκότητα της διαρρύθμισής τους. Οπότε, είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τη κοινωνική διαστρωμάτωση και την πολιτική οργάνωση του οικισμού.

¹⁸³ Μαζαράκης Αινιάν 2009.

¹⁸⁴ Μαζαράκης Αινιάν 2009, 20.

Επίλογος – Συμπεράσματα

Η Κεφάλα αποτελεί μία καλή περίπτωση για τη παρατήρηση και την ανασύνθεση των σχέσεων που υπήρχαν μεταξύ των οικισμών του Αιγαίου. Η Εύβοια αποτελεί μία καλά μελετημένη γεωγραφική θέση, τουλάχιστον ως προς τους οικισμούς της Ερέτριας, της Κύμης και ιδιαίτερα του Λευκαντιού. Αντίθετα στη Θεσσαλία οι έρευνες που έχουν γίνει έως σήμερα είναι αποσπασματικές. Το βόρειο Αιγαίο και ιδιαίτερα η περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου τα τελευταία χρόνια ερευνάται συστηματικά δίνοντας ενδιαφέροντα αποτελέσματα για τους οικισμούς του.

Η Κεφάλα, σύμφωνα με τα ευρήματα, φαίνεται να δέχεται μεγάλη επιρροή από την Εύβοια. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι ανήκει και εκείνη στη λεγόμενη «Ευβοϊκή Κοινή». Σχετικά με την «Ευβοϊκή Κοινή» υπάρχουν διαφορετικές απόψεις¹⁸⁵, οι οποίες ως επί το πλείστον βασίζονται σε νέα δεδομένα, που προέκυψαν από νεότερες έρευνες. Ακόμη υποστηρίζεται μεταξύ άλλων ότι για τη διατύπωση της υπόθεσης της ύπαρξης «Ευβοϊκής Κοινής» χρησιμοποιήθηκαν μονάχα κεραμικά ευρήματα, χωρίς να ληφθούν υπόψη άλλα εξίσου σημαντικά ευρήματα¹⁸⁶.

Η Εύβοια αποδεικνύεται ότι ασκούσε επιρροή στη Κεφάλα και προφανώς διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με τη θέση. Αυτό αποδεικνύεται όχι μονάχα από τα

¹⁸⁵Για την Ευβοϊκή Κοινή βλ. Lemos 1998, 45 – 58. Lemos 2002, 212 – 217. Για την αναθεώρηση της «Κοινής Ευβοϊκής» βλ. Papadopoulos 1997, 191 – 219. Papadopoulos 2011, 127 – 129.

¹⁸⁶Για το ζήτημα βλ. Lemos 1998, 2002, 212 – 217. Papadopoulos 2011, 127 – 129. Ωστόσο, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι της «ευβοϊκής κοινής» ή από την πραγματική επιρροή που ασκούσε η Εύβοια στις γειτονικές περιοχές, καθώς και στο υπόλοιπο Αιγαίο δεν αναιρεί το γεγονός, ότι το κύριο κέντρο παραγωγής των σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια ήταν το Λευκαντί (βλ. Kearsley 1989, 133 κ.ε.).

ευρήματα της κεραμικής, αλλά και από την διάταξη του οικισμού, η οποία προσομοιάζει με αυτή που ακολουθείται στην Εύβοια¹⁸⁷.

Η Θεσσαλία και το Βόρειο Αιγαίο φαίνεται να κατέχουν επίσης σημαντικό ρόλο σε σχέση με τη θέση της Κεφάλας. Τα κεραμικά ευρήματα, το τοπικό σχήμα του χειροποίητου κανθάρου, ή των αγγείων με διακόσμηση ιστάμενων διάγραμμων τριγώνων δείχνουν ότι η Θεσσαλία είχε επαφές με την Κεφάλα. Τα ευρήματα που προέρχονται από την Μακεδονία αποτελούν απόδειξη ότι οι κάτοικοι της περιοχής δραστηριοποιούνταν και εκείνοι στο εμπόριο¹⁸⁸, δημιουργώντας εμπορικές σχέσεις με την ίδια τη Κεφάλα, αλλά και την Θεσσαλία.

Το γεγονός της εύρεσης μεταλλευτικών «χελωνών» στον οικισμό υποδεικνύει την ύπαρξη εργαστηρίου¹⁸⁹, πράγμα το οποίο δίνει ώθηση στην υπόθεση ότι η Κεφάλα διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με άλλους οικισμούς. Σε περίπτωση που κάτι τέτοιο ισχύει αυτό ίσως μπορούσε να αποτελέσει δείκτη για την οικονομία της Κεφάλας. Ακόμη η ύπαρξη μεγάλου αριθμού οστράκων, ο πηλός των οποίων οδηγεί σε τοπική παραγωγή αποτελεί ακόμη μία ένδειξη της κατάστασης της οικονομίας του οικισμού.

¹⁸⁷ Mazarakis 2012, 17.

¹⁸⁸ Alexandridou (υπό έκδοση), βλ. σημ. 88 και 89.

¹⁸⁹ Μαζαράκης 2012.

Βιβλιογραφία

Αλεξανδρίδου Α. 2012 (2015), Η πρόιμη κεραμική από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κεφάλια Σκιάθου, στο Μαζαράκης Αινιάν Α., Αλεξανδρίδου Α. (επιμ.), 4^ο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 15/3 – 18/3 2012, Τόμος Ι, Βόλος, 365 – 372.

_____. (υπό έκδοση), Interconnections in the central Aegean. The ceramic evidence from the early settlement of Kephala on Skiathos, στο *Island, Mainland, Coastland & Hinterland: Ceramic Perspectives on Connectivity in the Ancient Mediterranean*.

_____. 2016, Funerary Variability in Late Eighth-Century B.C.E. Attica (Late Geometric II), *AJA* 120.3, 333-360.

Ανδρειωμένου Α. 1975, Γεωμετρική και Υπογεωμετρική Κεραμική εξ Ερετρίας, *AE*, 206 – 229.

_____. 1977, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας II, *AE*, 128 – 163.

_____. 1981, Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμική του 8ου και του 7ου π.Χ. αι. εν Ερετρία, *ASAtene* 59 n.s.43 (1981) 187-236.

_____. 1981β, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας III (σκύφοι), *AE*, 84 – 113.

_____. 1987, Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμική του 8ου και του 7^{ου} π.Χ. αι. εν Ερετρία, *Annuario della scuola archeologica di Atene (ASAA)*, 187-236.

Αρβανιτόπουλος Α., 1906 (1907), Άνασκαφαί εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 123 – 130.

Αρβανίτου – Μεταλληνού Γ. 1998, *Κεραμική των πρωτοϊστορικών χρόνων της Ηπειρωτικής Θεσσαλίας*, Αθήνα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Arjona Pérez M. 2007, *Λατρείες και ιερά των Ευβοέων: γεωμετρική – αρχαϊκή εποχή* (Διδ. Διατριβή) Βόλος.

Auberson P., Schefold K. 1973, μτφρ. Θέμελης Π., *Ερέτρια: Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αθήνα.

- Βερδελής Ν.** 1958, *Ο Πρωτογεωμετρικός Ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Βοκοτοπούλου Ι.** 1987, Ανασκαφικές έρευνες στην Χαλκιδική στο *AEMΘ1*, Θεσσαλονίκη, 279-293.
- _____. 1988, Ανασκαφή Μένδης 1988, στο *AEMΘ 2*, Θεσσαλονίκη, 331-345.
- _____. 1990, Μένδη-Ποσειδί 1990, στο *AEMΘ 1990*, Θεσσαλονίκη, 399-410.
- _____. 1991 (1994), Ποσειδί 1991, στο *AEMΘ 5*, 433-446.
- _____. 1992 (1997), Ποσειδί, στο *ΑΔ 47*, 384-385.
- _____. 1994 (1998), Ποσειδί 1994, στο *AEMΘ 8*, 269-274.
- Boardman J. και Kurtz D. C.** 1994, (μτφρ.) Βιζυηνού Ο., Ξένος Θ. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα.
- Βλάχου Β.** 2010, *Ο Γεωμετρικός Ωρωπός. Η τροχήλατη κεραμική και οι φάσεις εγκατάστασης*, (Διδ. Διατριβή), Αθήνα.
- Βρανόπουλος Ε.** 1987, *Ιστορία της Αρχαίας Εύβοιας από τον Προϊστορικούς χρόνους έως και τη Ρωμαϊοκρατία*, Αθήνα.
- Γιματζίδης Σ.** 2001, Ο αποικισμός της Θάσου, η επανεξέταση της κεραμικής πρώιμων φάσεων της αρχαίας πόλης, στο *AEMΘ 16*, Θεσσαλονίκη, 73 – 81.
- _____. 2010, *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von späten Bronze bis zur Klassischen Zeit am Thermaichen Golf in Makedonia*, Radhen.
- Catling R. W. V., Lemos I. S.** 1990, στο Popham R. M., Kalligas G. P., Sackett H. L. (επιμ.), Lefkandi II. *The Protogeometric Building at Toumba. Part I, The Pottery*, BSA Suppl. vol. 22, Oxford.
- Catling R. W. V.** 1998, The typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean Context, *Studia Troica* 8, 151 – 187.
- Coldstream J.N.** 2003 (2^η έκδοση). *Geometric Greece: 900-700 BC*, London and New York.
- Cook M. R.** ³1994, Τσουκλίδου Δ. (μτφρ.), Αρχαία *Ελληνική Αγγειογραφία*, Αθήνα.

Coulton J. 1993, The Toumba Building: its architecture, στο Popham, Calligas, Sackett (επιμ.), *Lefkandi II, The Protogeometric Building at Toumba*, Oxford, 33 – 70.

Dakoronia F., Kounouklas P. 2009, Kynos Pace to the Early Iron Age, στο Deger – Jalkotzy S., Bachle A. E. (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and Transition to the Early Iron Age: Proceedings of the International Workshop Held at the Austria Academy of Sciences at Vienna, February 23 and 24 2007*, Wien, 61 – 76.

Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου Α. 2001. Η αρχαία Σκιάθος μέσα από τα κείμενα και τα μνημεία της. Τελευταία συμπεράσματα και προοπτικές της αρχαιολογικής έρευνας της νήσου, στο Σάμψων Α. (επιμ.) *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες, Αλόνησος*, 99 – 120.

Desborough R.V.dA. 1952, *Protogeometric Pottery*, Oxford.

Desborough R.V.d A., Coldstream J. N. 1979 – 1980, The Dark Age Pottery (SM – SPG III) from Settlement and Cemeteries, στο Popham R. M., Sackett H. L., Themelis G. P. (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, BSA Suppl. 11, London.

Desborough R.V.d A., Dickinson O. T. P. K., 1979 – 1980, The Protogeometric and Sub – Protogeometric Pottery, στο Popham R. M., Sackett H. L., Themelis G. P. (επιμ.), *Lefkandi I. The Iron Age Settlement*, BSA Suppl. 11, London.

Ducrey P., Ψάλτη Α. 2008, Ερέτρια, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.) *Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 70 – 77.

Θεοχάρης Δ. 1960, Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 44 – 54.

Ιντζεσίλογλου Μπ. 1990, Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου, στο Θεσσαλία, 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975 – 1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ανών 17 – 22 Απριλίου 1990, Τ. Β', 31 – 56.

Jacob-Felsch M. 1986, Compass drawn concentric circles in vase painting: A problem of relative chronology at the end of Bronze Age στο French B., στο Wardle A. (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory: Papers presented at the Centenary of British School of Archaeology at Athens, Manchester*, April 1986, 193 – 199.

Καλλιγιάς Π., 1992, Θεσσαλία και Εύβοια κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος} – 9ος αι. π.Χ), στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δ. Θεοχόρη, Αθήνα*, 298 – 305.

_____. Καλλιγιάς Π., 1988/89. Η πρώιμη αρχαία Χαλκίδα, *ΑΑΧ* 3, 88-105.

Καμπίτογλου Α. 1982 (1984), Ανασκαφή Τορώνης, *ΠΑΕ*, 69-78.

Kearsley R. 1989, The pendent semi-circle skyphos, *BICSSuppl.* 44, 1-213.

Κοκκορού – Αλευρά Γ. ³2011, *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας, Σύντομη Ιστορία (1050 – 50 π.Χ.)*, Αθήνα.

Kotsonas, A. 2016. Politics of Periodization and the Archaeology of Early Greece, *AJA* 120.2, 239-270.

Κούρου Ν. 1992, Λευκαντί, ο αρχαιολογικός χώρος που επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των Σκοτεινών Χρόνων, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 42, 42 – 46.

Κουνούκλας Π. 2006 (2009), Ο Κύνος στη Πρωτογεωμετρική Εποχή, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 989 – 997.

Κραβαρίτου Σ., *Η αρχαία θεσσαλική πόλη και η ιστορία της στο «Αρχαιολογικός Άτλας Θεσσαλίας»*, <http://atlasthessalias.culture.gr/----->.html (ημ/νια προσπέλασης: 09/05/2016)

Leake W. 1967, *Travels in Northern Greece III*, London.

Lemos I. 1998, Euboea an its Aegean koine, στο Bats M., D' Agostino B. (επιμ.), *Euboica. L' Eybea e la presenza euboica in Calcidica in Occidente. Atti del Convengo Internazionale (Napoli 13 – 16 November 1996)*, Naples, 45 – 58.

_____. 2002, *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Century B.C.*, Oxford.

_____. 2006. Dark Age' of Greece, στο Bispham E., Harrison T., Sparkes A. B., (επιμ.) *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*. Edinburgh, 87 – 91.

_____. 2008, Λευκαντί, στο Βλαχόπουλος Α (επιμ.) *Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, 68 – 69.

Mazarakis Ainian A. 1987, Geometric Eretria, *AntK* 30, 3-24.

- _____. 2002, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα
- _____. 2002 (2004), Η συμβολή του Ωρωπού στη μελέτη των οικισμών του Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο *Αρχαία Μακεδονία VII, Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το Θάνατο του Φιλίππου Β'.* Ανακοινώσεις κατά το 7ο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, 14 - 18 Οκτωβρίου 2002, *Θεσσαλονίκη 2007*, 369 – 389.
- _____. 2006α. “Buried among the living in Greece: the Protogeometric and Geometric Periods», στο *Sepoltitraitivivi. Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Convegno Internazionale, Roma 26-29 Aprile 2006*, Roma 2008 [Scienze dell’ Antichità 14/1 (2007-2008)], 365-398.
- _____. 2006β, Ερέτρια: Αρχιτεκτονική, Πολεοδομία και Κοινωνική Οργάνωση κατά τους Γεωμετρικούς Χρόνους στο *ΑΕΘΣΕ I*, Βόλος, 955-977.
- _____. 2009α, Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, *Αρχαιολογία και Τέχνες 112*, 18 – 30.
- _____. 2009β. *Η έρευνα του 2009*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2009.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).
- _____. 2010. *Η έρευνα του 2010*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2010.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).
- _____. 2011. *Η έρευνα του 2011*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2011.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).
- _____. 2012α. *Η έρευνα του 2012*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2012.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).
- _____. 2012β, The form and structure of Euboean society in the Early Iron Age based on some recent research, στο *50ο Convegno Alle origini della Magna Grecia. Mobilità, migrazioni, fondazioni, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, Taranto, 73-99.
- _____. 2012γ, Euboean Mobility towards the North. New evidence from the Sporades, στο Ιακωνού Μ. (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, The Legacy of Nicolas Coldstream*, Nicosia, 53 – 75.
- _____. 2013. *Η έρευνα του 2013*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2013.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).

_____. 2014. *Η έρευνα του 2014*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2014.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).

_____. 2015. *Η έρευνα του 2015*.
(<http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2015.asp> ημερ/νία προσπέλασης 4/5/2015).

_____. 2016. *Η έρευνα του 2016*.

Μαζαράκης Αινιάν Α., Δουλγέρη Ιντζεσίλογλου Αργ. 2012, Επιφανειακές Έρευνες στη Κεφάλαια Σκιάθου στο *ΑΕΘΣΕ Ι*, 351 – 364.

MazarakisAinian A., Leventi I. 2013. “The Aegean”, στο Raaflaub K., Van Wees H. (επιμ.), *Blackwell Companion to the Archaic Greek World*, London, 212 – 238.

Μαλακασιώτη Ζ. 2003 (2006), Νέα στοιχεία για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού 1100 – 700 π.Χ. Η περίπτωση της Άλου στο *1^ο ΑΕΣΘΕ*, Βόλος, 111 – 121.

Μαλακασιώτη Ζ., Μουσιώνη Α. 2000, «Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο», στο *Ν. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 353-368.

Morris I. 1987. *Burial and ancient society: The rise of the Greek city – state*, London.

Mountjoy A. P. 1998, Γότνικα Δ. (μτφρ.), *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική: Οδηγός Ταύτισης*, Αθήνα.

Papadopoulos J. K. 1997, Phantom Euboeans, *JMA* 10.2, 191 – 219.

_____. 2005, The Early Iron Age Cemetery at Torone, *Monumenta Archaeologica* 24, Los Angeles.

_____. 2011, “Phantom Euboeans” – a decade on”, στο Rupp W. D., Tomilson E. J. (επιμ.), *Euboea and Athens: Proceedings of a Colloquium in Memory of Malcom B. Wallace*. Athens, 26 – 27 June 2009, Athens, 113 – 133.

Πουλάκη Παντερμαλή Ε. 2002 (2007), Πλαταμών Ολύμπου (Ηρακλείου) και η Εποχή του Σιδήρου, στο *Αρχαία Μακεδονία VII, Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το Θάνατο του Φιλίππου Β'.* Ανακοινώσεις κατά το 7ο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, 14 - 18 Οκτωβρίου 2002, Θεσσαλονίκη 2007, 625 – 643.

- Μπούρας Χ.** 1999, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, Α' Τόμος, Αθήνα.
- Μπέσιος Μ.** 2012, Η ανασκαφή του «Υπογείου», στο Μπέσιος Μ., Τζιφόπουλος Γ., Κοτσώνας Α. *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική*, Θεσσαλονίκη, 41 – 112.
- Μπέσιος Μ., Αθανασιάδου Α., Νούλας Κ.** 2008 (2012), Ανασκαφή Μεθώνης, στο *ΑΕΜΘ* 22, 241 – 248.
- Porpham R. M., Sackett H. L., Themelis G. P.**, 1980, *Lefkandi I. The Iron Age, the settlement*, London.
- Reinders R.** 1988, *New Halos a Hellenistic town in Thessalia, Greece*. Utrecht.
- Σαπουνά Σακελλαράκη Ε.** 1995, *Ερέτρια, Χώρος και Μουσείο*, Αθήνα.
- _____ 1996 – 1997, Γεωμετρική Κύμη: Η ανασκαφή στο Βιγλατούρι Οξυλίθου. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών ΑΒ'*, Αθήνα, 59 – 54.
- _____ 1984, Η Ευβοϊκή Κύμη της εποχής των αποικισμών. *ΑΕ*, 151 – 160.
- _____ 2008 Εύβοια: Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα, στο Βλαχόπουλος Α (επιμ.), *Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 44 – 55.
- Scheibler Ingerbog** 1992, μτφρ. Μανακίδου Ε., *Ελληνική Κεραμική: Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων*, Αθήνα.
- Stählin F.** 2008 (2^η έκδοση), Παπασωτηρίου Γ. (μτφρ), Νήμας Θ. (επιμ.), *Η Αρχαία Θεσσαλία: Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*.
- Τζιφόπουλος Γ.** 2012, Ιστορικό διάγραμμα Μεθώνης, στο Μπέσιος Μ., Τζιφόπουλος Γ., Κοτσώνας Α. *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική*, Θεσσαλονίκη, 41 – 112.
- Τιβέριος Μ.** 1993, Εισαγμένη κεραμική από τη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο, στο *Παρνασσός* 35, 553-560.
- _____. 1987 (1988), Όστρακα από το Καραμπουρνάκι, στο *1ο ΑΕΜΘ*, 247-260.
- _____. 1993, Εισαγμένη κεραμική από τη Διπλή Τράπεζα της Αγκιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο, στο *Παρνασσός* 35, Αθήνα, 553-560.

_____. 1996, "Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου - Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός" στο *AEMΘ* 10Α, Θεσσαλονίκη, 407 – 426.

_____. 1995 - 2000, Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999), στο *EΓΝΑΤΙΑ* 5, 297-321.

_____. 2007, *Όψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου*.

_____. 2008, *Greek Colonisation of the Northern Aegean*, στο Tsetschladze G. (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas, Vol. II*, Leiden.

_____. 2009, "Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης", στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, 20 Χρόνια*, Θεσσαλονίκη, 385-396.

Τιβέριος Μ., Μανακίδου Ε., Τσιαφάκη Δ. 2003, Πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (2000 – 2002), στο *EΓΝΑΤΙΑ* 7, Θεσσαλονίκη, 327 – 351.

Τιβέριος Μ.- Καθάρειο Κ.- Λαχανίδου Κ. 1994 (1998), Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994, στο 8^ο *AEMΘ*, Θεσσαλονίκη, 223-230.

Τιβέριος Μ., Μανακίδου Ε., Τσιαφάκη Δ., 2008 (2011) Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2008. Ο αρχαίος οικισμός, στο *AEMΘ* 22, Θεσσαλονίκη, 329-334.

Τουλούπα Ε. 1992, Εύβοια. Ιστορικοί Χρόνοι, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 42, 26 – 28.

Τσιμπίδου – Αυλωνίτη Μ., Καγιούλη Α., Καϊάφα Α., Λυκίδου Η., Μανδάκη Μ., Πρωτοψάλτη Σ., Καλαμαριά 2005-2006, 2006 (2008), Μια «άγνωστη» ρωμαϊκή εγκατάσταση στην ακτογραμμή του Θερμαϊκού και άλλα ευρήματα, στο *AEMΘ* 20, 271-283.

Tsokas G et al. 2012, Geophysical Survey as an aid to Excavation at Mitrou, a Preliminary Report, *Hesperia* 81, 383 – 432.

Πρωτοψάλτη Σ. 2006 (2008), Καλαμαριά 2005-2006. Μια «άγνωστη» ρωμαϊκή εγκατάσταση στην ακτογραμμή του Θερμαϊκού και άλλα ευρήματα, *ΑΕΜΘ* 20, Θεσσαλονίκη, 271-283.

Van de Moortel, A., 2009. The Late Helladic IIIc- Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, στο S. Deger – Jalkotzy & A. Baechle (επιμ.), *Late Helladic IIIc Late and the Transition to the Early Iron Age. Late Helladic IIIc Chronology and Synchronisms* (Vienna: Austrian Academy of Sciences), 359-372.

Van de Moortel A., Zachou E. 2009 (2012), Five years of archaeological excavation at the Bronze Age and Early Iron Age site of Mitrou, East Lokris (2004 – 2008). Preliminary Results, στο *ΑΕΘΣΕ* 2, 1131 – 1146.

Van de Moortel A., Zachou E., 2007 (2011), The Bronze Age – Iron Age Transition at Mitrou, in East Lokris: Evidence for Continuity and Discontinuity, στο A. Mazarakis-Anian (επιμ.), *The “Dark Ages” Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson*, University of Thessaly, Volos, Greece, 14 – 17 June 2007, Volos, 331 – 347.

Verdan S. 2004, Η ίδρυση της πόλης: η Γεωμετρική εποχή, στο (επιμ.) Ducrey P., Fachard S., Knoepfler D., Theurillat Th., Wagner D., Ζάννης Α. 2004, *Ερέτρια: οδηγός της αρχαίας πόλης*, Αθήνα, 21 – 22.

_____. 2010, Το ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου, στο *Ερέτρια: ματιές σε μια αρχαία πόλη*, Αθήνα, 239 – 245.

_____. 2010, Η γένεση της Ερέτριας, στο *Ερέτρια: ματιές σε μια αρχαία πόλη*, Αθήνα, 63 – 66.

_____. Geometric Eretria: Some Thoughts on Old Data (pre – publication version) στο J.P. Descoeudres – S. A. Paspalas (επιμ.), *Zagora in context: Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900–700 BC)*, Proceedings of the conference (Athens, 20–22 May 2012), *Mediterranean Archaeology* 25, 2012 (2015), 181-189.

Wace, A. J. B. - Droop, J. P., 1906/1907, Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.

Χαντζηαγγελάκης Α. 1982, Θεοτόκου, *ΑΔ*, 230.

Χατζής Ν. 2008, *Κεραμική Γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι, Θεσσαλονίκη* (διπλωματική εργασία).

Χρυσοπούλου Ε. 2012 (2015), Ταφικό σύνολο κλασικής εποχής από τη θέση «Κεφάλαια» Σκιάθου, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 375 – 381.

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1: Άποψη της Κεφάλας,

(Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2015.asp> (ημ/νία προσπέλασης 31/08/2015)).

Εικόνα 2: Χάρτης με τις θέσεις των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων την Ελλάδα, (Πηγή: Mazarakis 2012c, 67).

Εικόνα 3: Τοπογραφικό διάγραμμα Κεφάλας, (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2011.asp> , ημ/νία προσπέλασης 31/08/2016).

Εικόνα 4: Το τείχος στο σημείο T1.1 μετά τον καθαρισμό, από ΝΔ. (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2010.asp> , ημ/νία προσπέλασης 31/08/2016)

Εικόνα 5: Άποψη των Κτιρίων Α-Γ και του τείχους από ΝΔ. (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2014.asp> ημ/νία προσπέλασης 31/08/2016)

Εικόνα 6: Κατασκευές Δ1 – Δ5 (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2016.php> , ημ/νία προσπέλασης 24/1/2017)

Εικόνα 7: Ερέτρια. Η γεωμετρική πόλη. (Πηγή: Mazarakis 1987, 19)

Εικόνα 8: Λευκαντί (Πηγή: Porphametal. 1993, Plate 1)

Εικόνα 9: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα νησίδας Μήτρου, (Πηγή: TsokasG. etal, 393)

Εικόνα 10: Τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση από το Καραμπουρνάκι, (Πηγή: <http://karabournaki.ipet.gr/index.php?lang=1> , ημ/νία προσπέλασης: 31/08/2016)

Εικόνα 11: Τοπογραφικό διάγραμμα της «Διπλής Τράπεζας» Αγκιάλου (Σίνδος), (Πηγή: Τιβέριος 1991 (1994), 236)

Εικόνα 12: Άποψη της πόλης της Μένδης από νοτιοδυτικά. (Πηγή: Βοκοτοπούλου 1987 (1988), 288)

Εικόνα 13: Παραδείγματα ορθογώνιας (α), αψιδωτής και ελλειψοειδούς (β – γ) οικίας και κυκλικής σιταποθήκης από τον οικισμό της Παλαιάς Σμύρνης. (Πηγή: Μαζαράκης 2009, 19)

Εικόνα 14: Τμήμα του τείχους 1.4 από το Νότο. (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2011.asp> , ημ/νία προσπέλασης 31/08/2016).

Εικόνα 15: Σκαρίφημα με τις θέσεις των τετραγώνων και την αρίθμηση των τοίχων. (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2014.asp> , ημ/νία προσπέλασης: 31/08/2016)

Εικόνα 16: Θραύσμα σκύφου με κρεμάμενα ημικύκλια από την Σκιάθο. (Πηγή: Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 373)

Εικόνα 17: Θραύσματα σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια (στη τελευταία σειρά τα δύο τελευταία παραδείγματα). (Πηγή: Mazarakis2012b, 9)

Εικόνα 18: Θραύσματα αγγείων με ομόκεντρους κύκλους (στην πρώτη σειρά το τρίτο και το πέμπτο θραύσμα). (Πηγή: Mazarakis 2012b, 9)

Εικόνα 19: Όστρακο με ομόκεντρους κύκλους και εξηρημένο σταυρό ή σταυρό της Μάλτας. (Πηγή: <http://extras.ha.uth.gr/skiathos/gr/season2011.asp> , ημ/νία προσπέλασης 31/08/2016)

Εικόνα 20: Θραύσμα αμφορέα με ημικύκλια στον ώμο του αγγείου (Πηγή: Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 373).

Εικόνα 21: Θραύσμα χείλους κανθάρου με συμπλεκόμενα κρεμάμενα ημικύκλια (Πηγή: Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 373)

Εικόνα 22: Θραύσμα εμπορικού αμφορέα τύπου I. (Πηγή: extras.ha.uth.gr/skiathos/gr , ημ/νία προσπέλασης 8/03/2016)

Εικόνα 23: Θραύσμα εμπορικού αμφορέα μεταβατικού τύπου. (Πηγή: Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 373)

Εικόνα 24: Θραύσμα εμπορικού αμφορέα τύπου II. (Πηγή: Αλεξανδρίδου 2012 (2015), 374)

Εικόνες

Εικόνα 1: Άποψη της Κεφάλας

Εικόνα 2: Χάρτης με τις θέσεις των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων την Ελλάδα

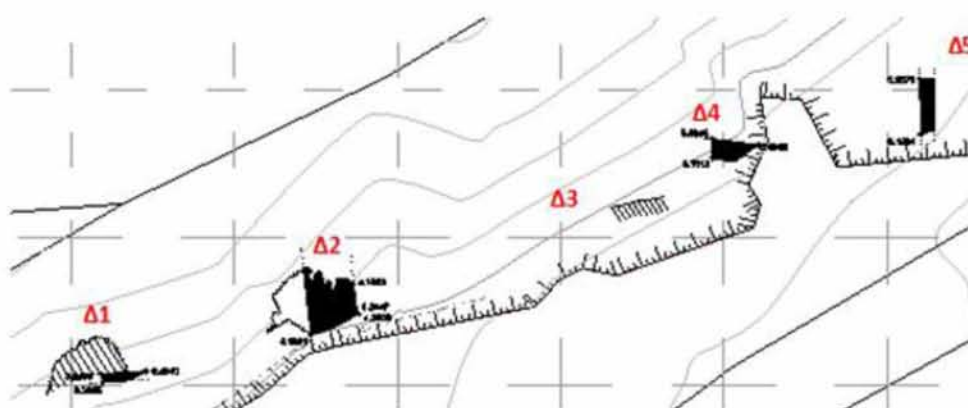
Εικόνα 3: Τοπογραφικό διάγραμμα Κεφάλας

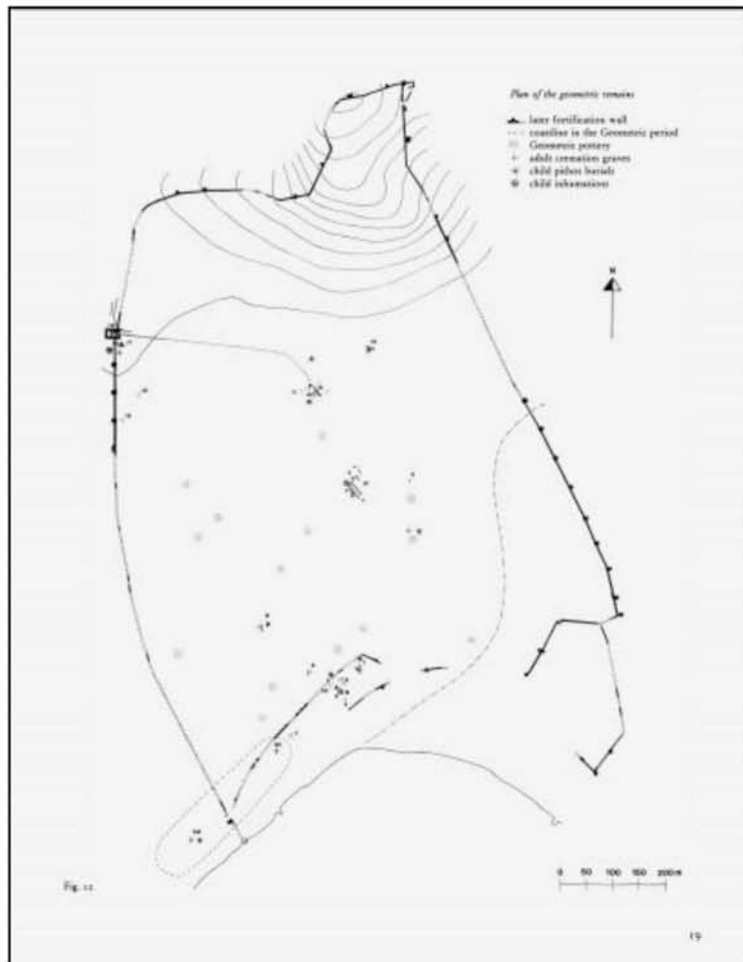
Εικόνα 4: Το τείχος στο σημείο T1.1 μετά τον καθαρισμό, από ΝΔ

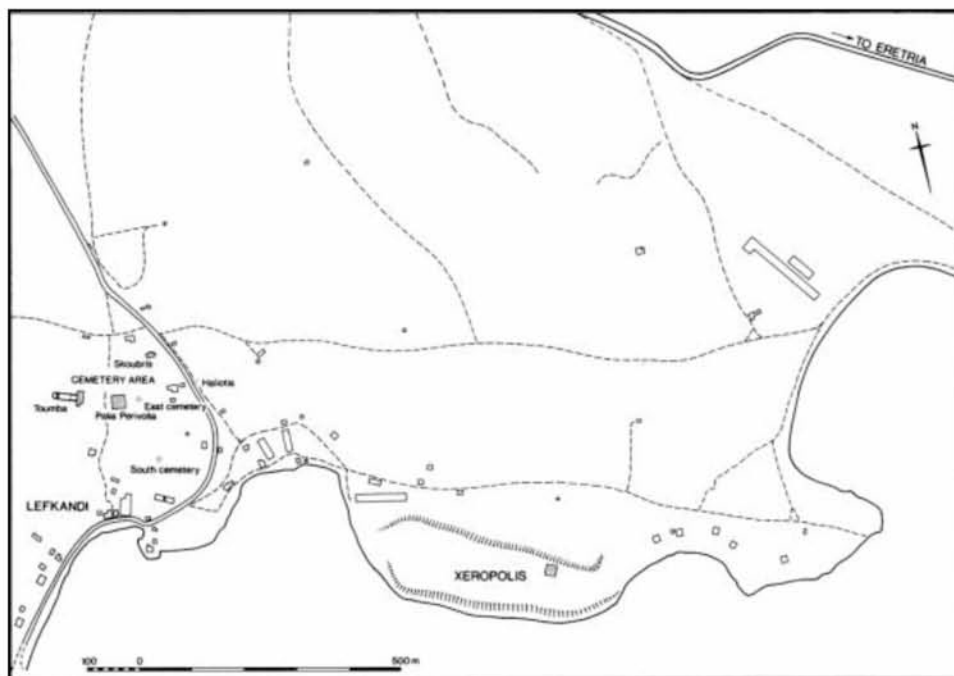
Εικόνα 5: Άποψη των Κτιρίων Α-Γ και του τείχους από ΝΔ

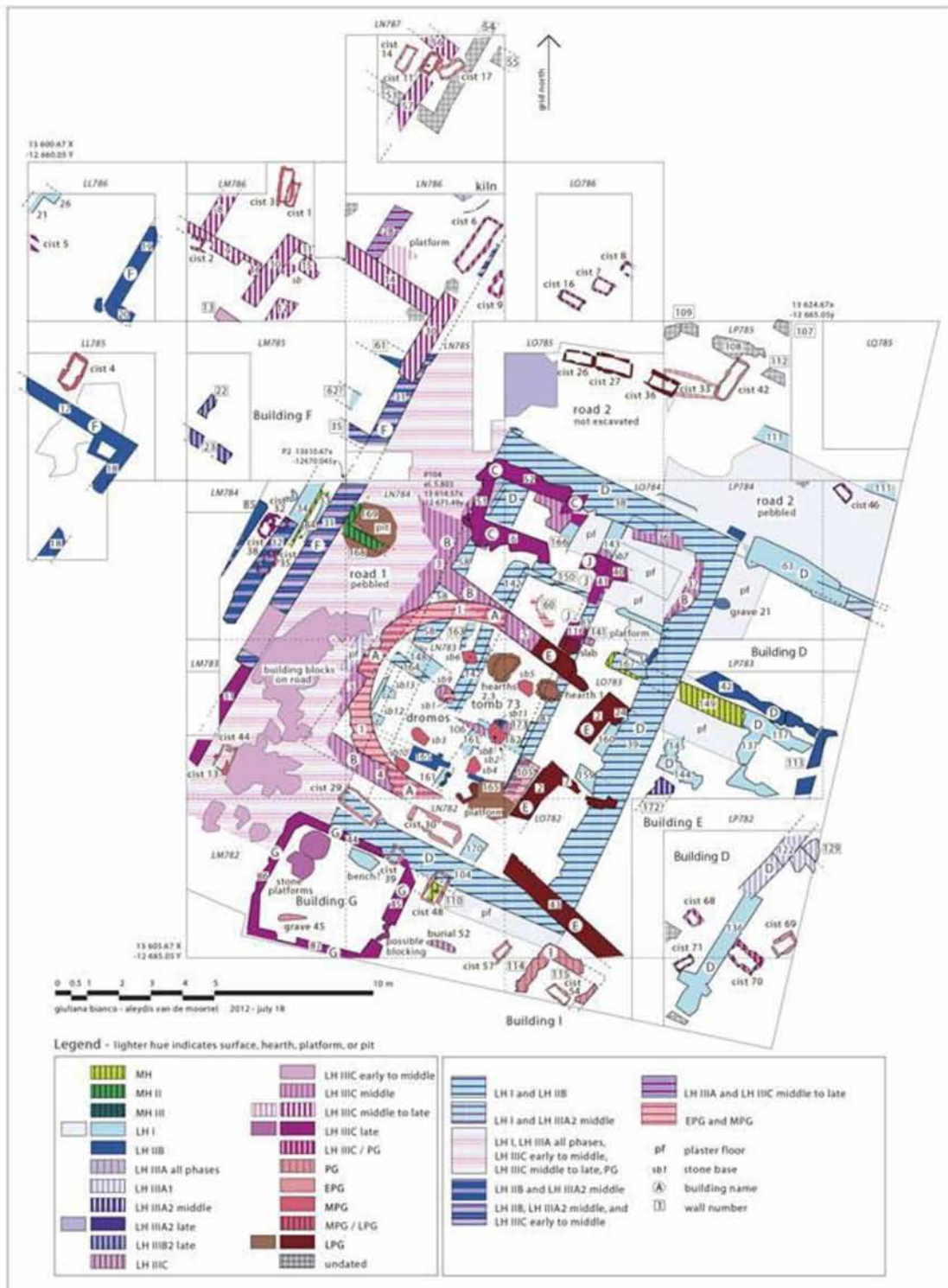
Εικόνα 6: Κατασκευές Δ1 – Δ5

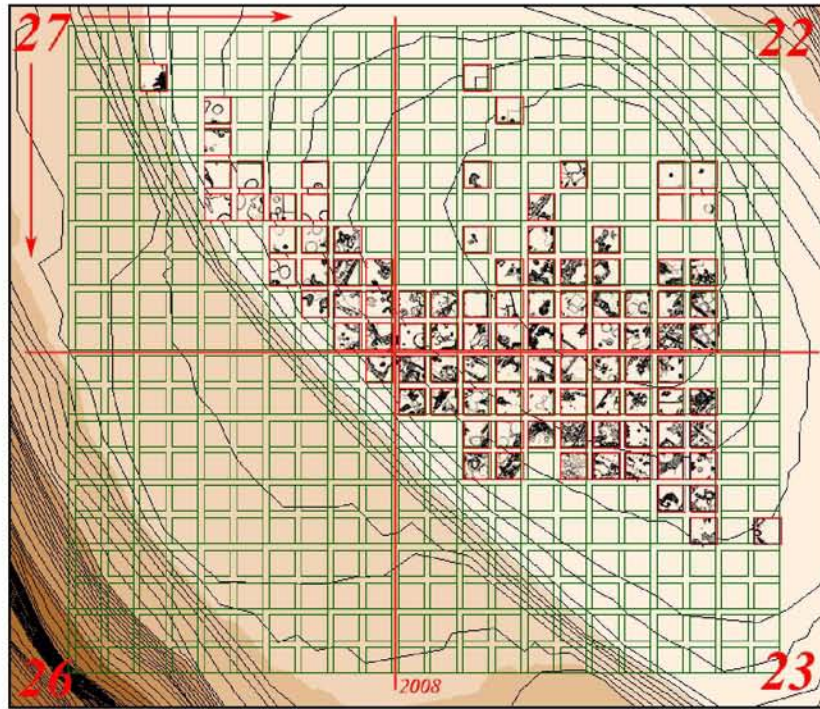
Εικόνα 7: Ερέτρια. Η γεωμετρική πόλη

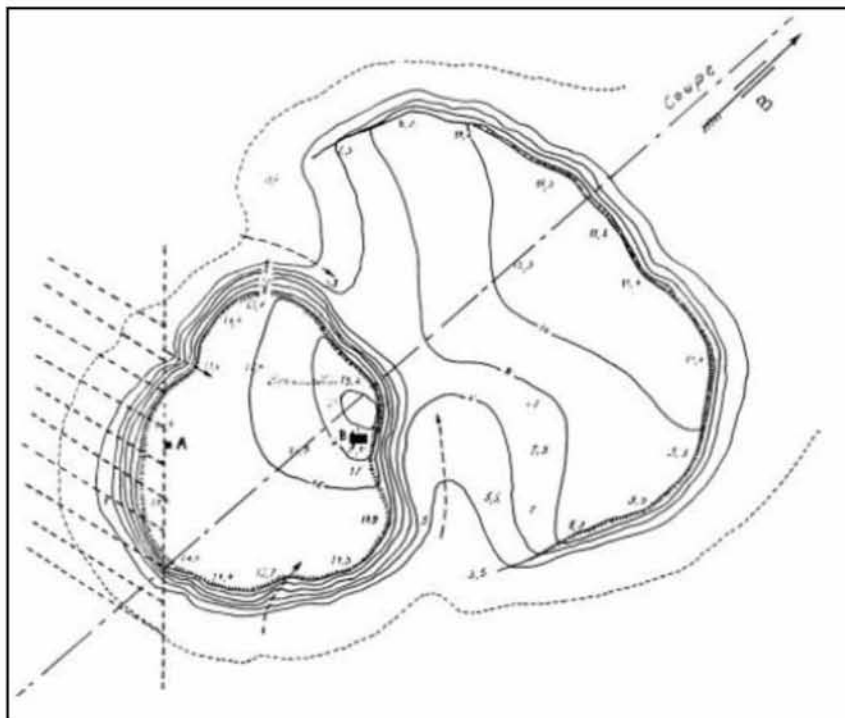
Εικόνα 8: Λευκαντί

Εικόνα 9: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα νησίδας Μήτρου

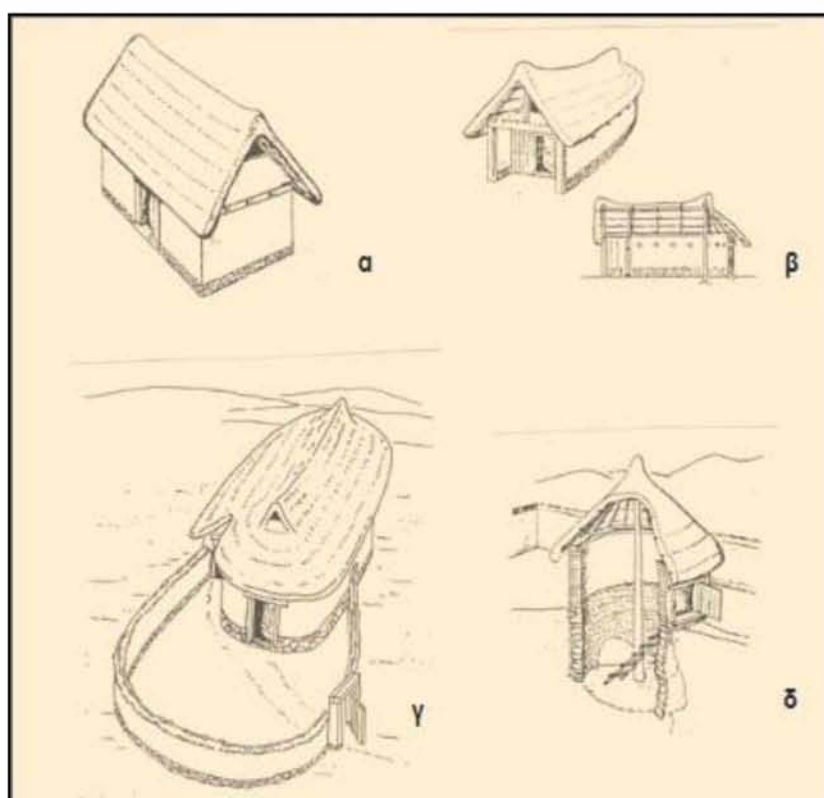
Εικόνα 10: Τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση από το Καραμπουρνάκι

Εικόνα 11: Τοπογραφικό διάγραμμα της «Διπλής Τράπεζας» Αγκιάλου (Σίνδος)

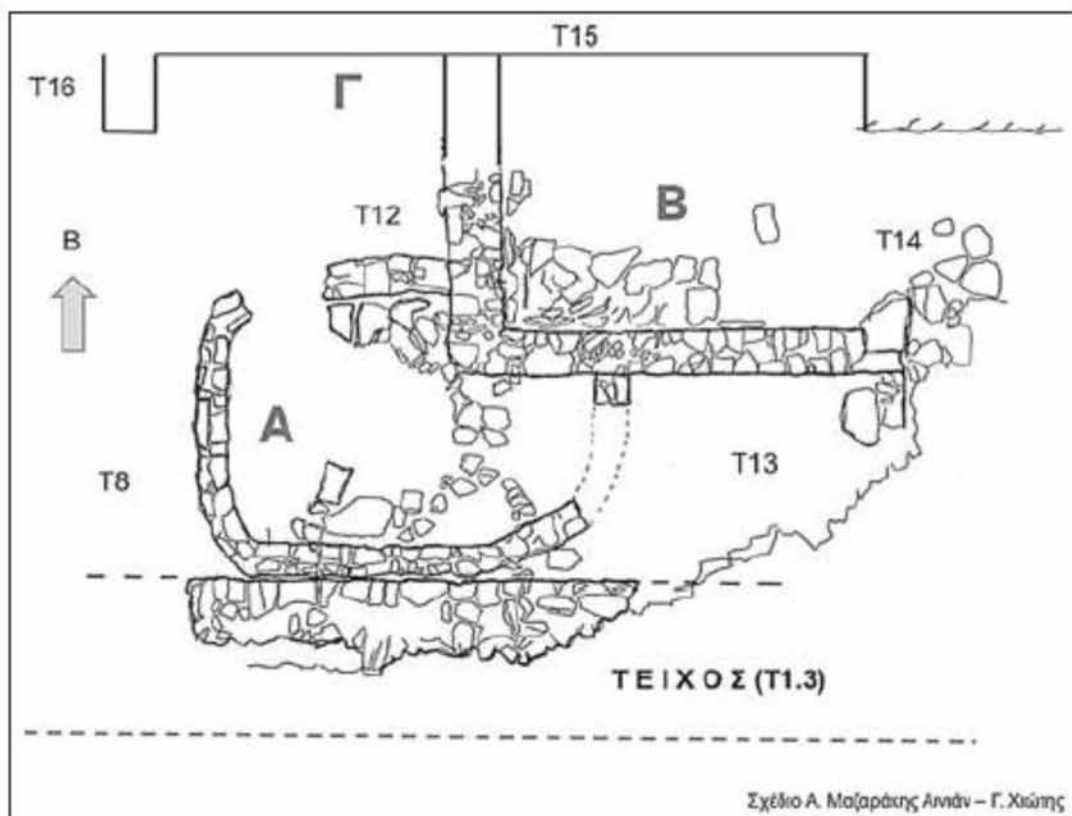
Εικόνα 12: Άποψη της πόλης της Μένδης από νοτιοδυτικά.

Εικόνα 13: Παραδείγματα ορθογώνιας (α), αμειβοτής και ελλειψοειδούς (β – γ) οικίας και κυκλικής σιταποθήκης από τον οικισμό της Παλαιάς Σμύρνης

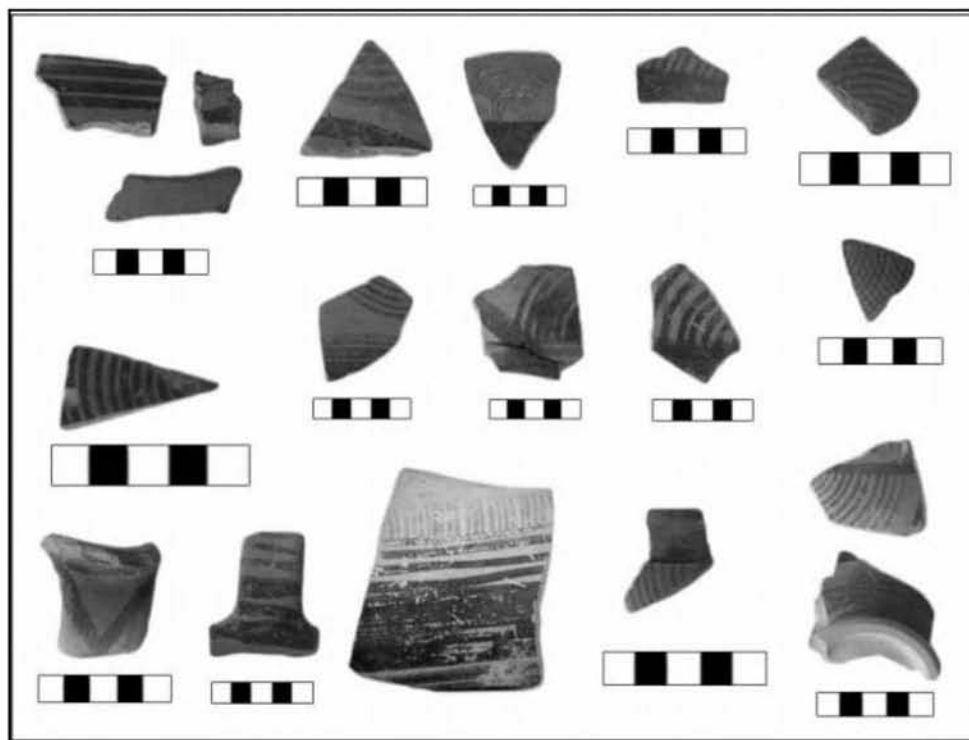
Εικόνα 14: Τμήμα του τείχους 1.4 από το Νότο

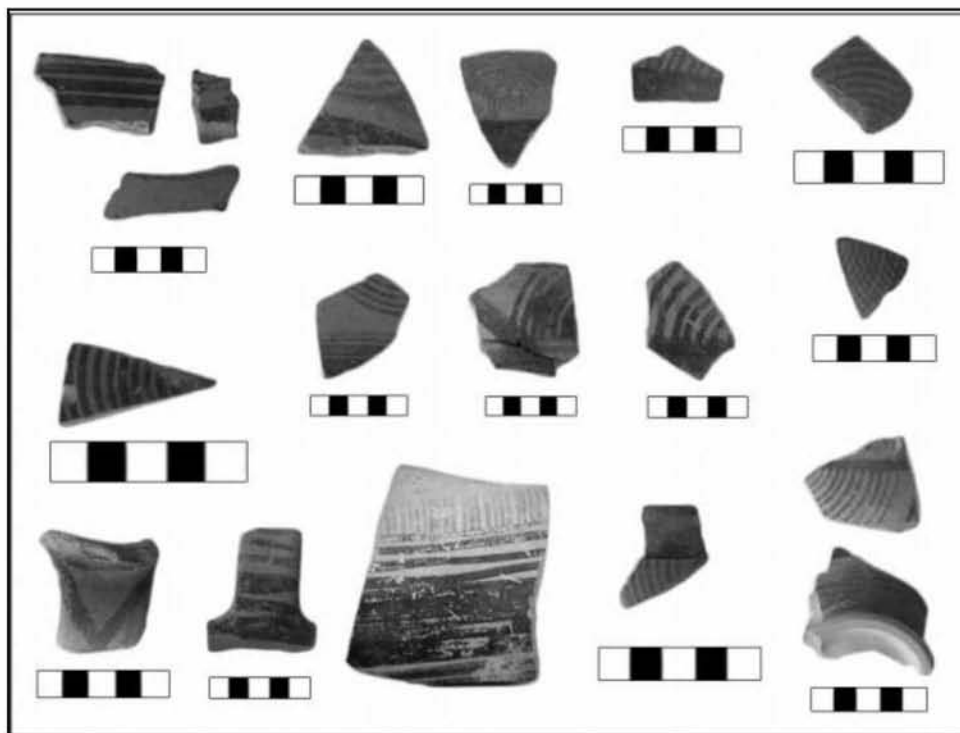
Εικόνα 15: Σκαρίφημα με τις θέσεις των τετραγώνων και την αρίθμηση των τοίχων

Εικόνα 16: Θραύσμα σκύφου με κρεμάμενα ημικύκλια από την Σκιάθο

Εικόνα 17: Θραύσματα σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια (στη τελευταία σειρά τα δύο τελευταία παραδείγματα)

Εικόνα 18: Θραύσματα αγγείων με ομόκεντρους κύκλους (στην πρώτη σειρά το τρίτο και το πέμπτο θραύσμα)

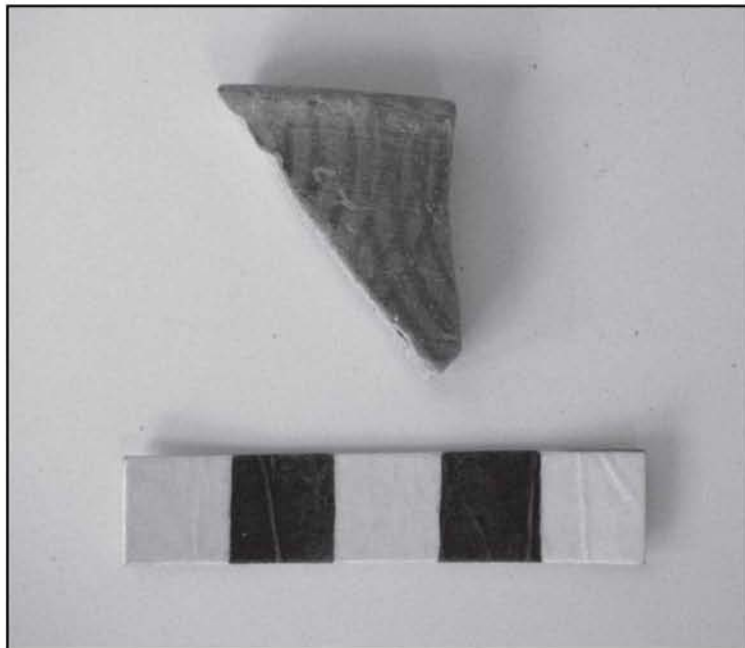

Εικόνα 19: Όστρακο με ομόκεντρους κύκλους και εξηρημένο σταυρό ή σταυρό της Μάλτας

Εικόνα 20: Θραύ

Εικόνα 20: Θραύσμα αμφορέα με ημικύκλια στον ώμο του αγγείου

Εικόνα 21: Θραύσμα χείλους κανθάρου με συμπλεκόμενα κρεμάμενα ημικύκλια

Εικόνα 22: Θραύσμα εμπορικού αμφορέα τύπου Ι

Εικόνα 23: Θραύσμα εμπορικού αμφορέα μεταβατικού τύπου

Εικόνα 24: Θραύσμα εμπορικού αμφορέα τύπου II